

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**TEK PARTİ DÖNEMİNDE DERS KİTAPLARINDA
MATERYALİZM VE EVRİMCİ DÜŞÜNCENİN ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep Feyza FAZLIOĞLU

EYLÜL-2025

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**TEK PARTİ DÖNEMİNDE DERS KİTAPLARINDA
MATERYALİZM VE EVRİMCİ DÜŞÜNCENİN ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep Feyza FAZLIOĞLU

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Atila DOĞAN

EYLÜL-2025

TRABZON

ONAY

Zeynep Feyza FAZLIOĞLU tarafından hazırlanan “Tek Parti Döneminde Ders Kitaplarında Materyalizm ve Evrimci Düşüncenin Etkileri” adlı bu Çalışma 19.11.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Kamu yönetimi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Ünvanı – Adı Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Hüseyin BAL	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Atila DOĞAN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Abdulkadir TOPAL	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Zeynep Feyza FAZLIOĞLU

17.09.2025

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında gerçekleştirilen devrimlerin en önemli ayaklarından birini eğitim ve kültür politikaları oluşturmuştur. Yeni bir ulus ve modern bir vatandaş kimliği inşa etme sürecinde, akıllı ve bilimi rehber edinen seküler bir dünya görüşünün yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda ders kitapları, dönemin ideolojik tercihlerini ve pedagojik yaklaşımlarını yansıtan en temel araçlar olarak işlev görmüştür.

“Tek Parti Döneminde Ders Kitaplarında Materyalizm ve Evrimci Düşüncenin Etkileri” başlıklı bu çalışma, 1923-1946 yılları arasında Türkiye’de okutulan ilkokul, ortaokul ve lise düzeyindeki biyoloji, tarih ve din dersi kitaplarını mercek altına almaktadır. Araştırma, dönemin eğitim materyallerinde materyalist felsefe ve evrimci düşüncenin ne ölçüde ve ne şekilde yer bulunduğunu, bu kavramların ulus-devlet inşası sürecindeki rolünü ve zaman içerisindeki değişimini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın planlanmasından sonuçlandırılmasına kadar geçen süreçte, engin bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, kıymetli eleştiri ve katkılarını esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Atila DOĞAN’a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Akademik çalışmalarım süresince sabır ve anlayışla yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme şükranlarımı borç bilirim. Bu çalışmanın, Türk eğitim tarihi ve düşünce dünyası üzerine yapılacak gelecek araştırmalara katkı sağlamasını temenni ederim.

Eylül, 2025

Zeynep Feyza FAZLIOĞLU

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	4-16
1.1. Tek Parti Döneminin Tarihi ve İdeolojik Arka Planı.....	4
1.2. Materyalizmin Felsefi Temelleri	5
1.3. Evrim Teorisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	7
1.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Evrim ve Materyalizm Algısı	8
1.5. Konu ile İlgili Daha Önce Yapılan Çalışmalar	14

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEK PARTİ DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDIN MATERYALİZM VE EVRİMCİ DÜŞÜNCE AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	17-
2.1. Biyoloji Kitapları	17
2.1.1. Lise Biyoloji-1 (İstanbul Devlet Basımevi, 1937)	17
2.1.2. Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938).....	19
2.1.3. Lise Biyoloji-II (İstanbul Devlet Basımevi, 1938)	23
2.1.4. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939).....	25
2.1.5. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939).....	28
2.1.6. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939).....	29
2.1.7. Lise Biyoloji-I (İstanbul Maarif Matbaası, 1940)	32
2.1.8. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1945).....	34
2.1.9. Lise Biyoloji-I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947).....	37
2.1.10. Lise Biyoloji-II (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947)	39

2.2. Tarih Kitapları	41
2.2.1. Ortaokul Tarih III (İstanbul Devlet Matbaası, 1931)	41
2.2.2. Ortaokul Tarih I (İstanbul Devlet Matbaası, 1932)	42
2.2.3. Ortaokul Tarih II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939)	43
2.2.4. Ortaokul Tarih II (İstanbul Maarif Matbaası, 1940)	44
2.2.5. Ortaokul Tarih (İstanbul Maarif Matbaası, 1941)	46
2.2.6. Ortaokul Tarih I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947)	47
2.2.7. Ortaokul Tarih I (İstanbul Devlet Basımevi, 1937).....	48
2.2.8. Ortaokul Tarih III (Ankara Maarif Matbaası, 1941)	49
2.2.9. Ortaokul Tarih I (Ankara Maarif Matbaası, 1945).....	51
2.2.10. İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1937).....	53
2.2.11. İlkokul Tarih (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1945)	54
2.2.12. İlkokul Tarih (İstanbul Maarif Matbaası, 1945).....	55
2.2.13. İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1938).....	56
2.2.14. İlkokul Tarih (Milli Eğitim Basımevi, 1946)	59
2.3. Din Dersi Kitapları.....	60
2.3.1. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Matbaası, 1933).....	60
2.3.2. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Basımevi, 1937).....	61
2.3.3. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Basımevi, 1938).....	63
2.3.4. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1946)	64
2.3.5. Ortaokul Din Dersi Kitabı II (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949).....	65
2.3.6. Ortaokul Din Dersi Kitabı I (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949).....	66
2.3.7. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949)	68
2.3.8. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1950)	69
SONUÇ VE ÖNERİLER	71
KAYNAKÇA.....	78
ÖZGFEÇMİŞ	82

ÖZET

Bu çalışma, Tek Parti Dönemi'nde (1923-1946) Türkiye'de okutulan ilkökul, ortaokul ve lise ders kitaplarında materyalizm ve evrimci düşüncenin etkilerini incelemektedir. Araştırma, biyoloji, tarih ve din dersi kitaplarını analiz ederek, dönemin eğitim politikaları ve ideolojik yönelimlerinin modern bilimsel kavramların aktarımına nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır. Biyoloji ders kitaplarında, canlıların yapısı ve işleyişi genel olarak biyolojik materyalist bir yaklaşımla ele alınmıştır. Evrim düşüncesi, özellikle 1930'ların sonu ve 1940'ların başında "tekâmül teorileri" başlığı altında yer bulmuş, Lamarck ve Darwin'in görüşleri ile fosil kanıtlarına değinilmiştir. Ancak doğal seçim, genetik ve insan evrimi gibi temel mekanizmalar ya yüzeysel işlenmiş ya da ihmal edilmiştir. 1940'ların ortalarından itibaren evrim konusunun sunumunda azalma gözlemlenmiştir. Tarih ders kitaplarında ise materyalist ve evrimci bir bakış açısının daha belirgin olduğu saptanmıştır. İnsanlık tarihi, maddi koşullar, çevresel etkenler ve teknolojik gelişmeler temelinde, doğrusal bir ilerleme ve basitten karmaşığa evrilen bir süreç olarak sunulmuştur. Özellikle 1930'larda insanın biyolojik evrimi Darwinist bir perspektifle ele alınırken, 1940'larda bu vurgu sosyo-kültürel ve politik evrime kaymıştır. Din ile ilişkili ders kitaplarında ikili bir yaklaşım görülmüştür. Felsefe/ahlak kitaplarında seküler, akılcı ve bireysel sorumluluğu temel alan etik anlayışlar (Bergson, Rauh, Descartes gibi düşünürler üzerinden) tanıtılırken; 1940'ların sonlarında müfredata giren din dersi kitapları geleneksel İslami teolojiye dayalı, metafizik kabulleri ve dini erdemleri esas alan bir içerik sunmuştur. Sonuç olarak, Tek Parti Dönemi ders kitapları, modern bilimi ve laik dünya görüşünü yayma çabasıyla birlikte, dönemin ideolojik öncelikleri ve toplumsal koşulları doğrultusunda materyalizm ve evrimci düşüncüyü farklı derslerde ve zaman dilimlerinde değişken yoğunluk ve biçimlerde yansıtmıştır. Bu durum, yeni bir ulus ve vatandaş kimliği inşa etme projesinin eğitim alanındaki karmaşık ve çok katmanlı doğasını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ders Kitaplarında Materyalizm, Darwinizm, Tek Parti Dönemi.

ABSTRACT

This study examines the effects of materialism and evolutionist thought in primary, secondary and high school textbooks taught in Turkey during the Single Party Period (1923-1950). By analyzing biology, history and religious textbooks, the study reveals how the educational policies and ideological orientations of the period were reflected in the transmission of modern scientific concepts. In biology textbooks, the structure and functioning of living things were generally addressed with a biological materialist approach. The idea of evolution was included under the title of “evolutionary theories”, especially in the late 1930s and early 1940s, and the views of Lamarck and Darwin and fossil evidence were mentioned. However, basic mechanisms such as natural selection, genetics and human evolution were either superficially treated or neglected. A decrease in the presentation of the subject of evolution was observed from the mid-1940s onwards. In history textbooks, it was determined that a materialist and evolutionist perspective was more evident. Human history has been presented as a linear progression and a process evolving from the simple to the complex, based on material conditions, environmental factors and technological developments. While human biological evolution was addressed from a Darwinian perspective, especially in the 1930s, this emphasis shifted to socio-cultural and political evolution in the 1940s. A dual approach was seen in textbooks related to religion. While philosophy/ethics books introduced secular, rational and ethical understandings based on individual responsibility (through thinkers such as Bergson, Rauh, Descartes); religious textbooks that entered the curriculum in the late 1940s offered content based on traditional Islamic theology, metaphysical assumptions and religious virtues. As a result, textbooks from the Single Party Period, in line with the ideological priorities and social conditions of the period, reflected materialism and evolutionist thought in different courses and time periods with varying intensity and forms, along with the effort to spread modern science and a secular worldview. This situation demonstrates the complex and multi-layered nature of the project of building a new nation and citizen identity in the field of education.

Key Words: Materialism, Darwinism, One-party era in textbooks

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	Hücre Yapısı	18
2	Döllenme (İlkâh) ve Embriyonik Gelişimin Erken Evreleri	18
3	Hücresel Yapısal Özellikleri.....	20
4	Erken Embriyonik Gelişimde Hücresel Bölünme Aşamaları	21
5	Bitkisel Organizasyonun Gelişim Süreci.....	21
6	Hücre Çoğalması ve Doku Oluşumu	22
7	Farklı Memeli Türlerinde Kafatası ve Diş Morfolojisi	24
8	Hyracotherium'dan Günümüze Ekstremitte Yapısındaki Değişimler	24
9	Sürüngen ve Kuş Arasındaki Geçiş Formunun Temsili.....	27
10	At Fosillerinde Parmak Yapısının Farklılaşması	29
11	İlkel Su Bitkilerinde Adaptasyon Modelleri.....	30
12	Su Ortamına Özgü Bitkisel Yapılaşma	30
13	Basit Organizasyonlu Hayvanlarda İç Yapı	31
14	Bitki Hücresinde Mitoz Bölünme Evreleri (A-H)	32
15	Bitkisel Dokularda Farklılaşma	33
16	İnsan Kafatasının Önden Görünümü	34
17	Evrimsel Teorisi ve Kalıtım Biliminin Öncüleri	35
18	Alemden Sınıfa Biyolojik Klasifikasyon.....	36
19	Protoplasma ve Hücre İçerisi Dağılımı	37
20	İnsan İskelet Sisteminin Genel Anatomisi.....	38
21	Epidermis, Parankima ve İletim Demetlerinin Organizasyonu	39
22	Tatlı Su Ekosistemlerinde Adaptasyon	40
23	Tropik Bölgelerde Savan Ekosisteminin Tipik Görünümü	40
24	Daphnia pulex (Su Piresi) İç Anatomisi	41
25	Cilalı Taş Devrine Ait Aletler	51
26	Evrimsel Çizelge	57
27	Kuzey Buzulu Bölgesinde Yaşayan Eskimolar.....	58

KISALTMALAR LİSTESİ

CHP : Cumhuriyet Halk Parti

GİRİŞ

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de eğitim, kültür ve toplumsal dönüşüm politikaları köklü bir değişim sürecine girmiştir. Tek Parti Dönemi (1923-1946) ulus-devlet inşasının temel bir parçası olarak eğitimde modernleşme ve laikleşme süreçlerinin yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu süreçte, özellikle ders kitapları, dönemin ideolojik tercihlerini ve toplumsal dönüşüm hedeflerini yansıtan önemli araçlar olarak kullanılmıştır (Kılıç, 2023).

Ders kitapları aracılığıyla materyalizm ve evrimci düşünce gibi modern bilimsel kavramların öğretilmesi, Batı'nın aydınlanmacı değerleriyle uyumlu bir nesil yetiştirme hedefinin bir parçası olmuştur. Bu bağlamda, materyalizm, doğa olaylarını açıklamada bilimsel ve rasyonel yaklaşımları ön plana çıkarırken, evrimci düşünce ise canlıların oluşumu ve gelişimi konusundaki modern biyolojik yaklaşımları tanıtmayı amaçlamıştır. Bu fikirlerin ders kitaplarına yansımaları, dönemin sekülerleşme ve modernleşme politikaları ile doğrudan ilişkilidir (Coştu, 2020: 129-153).

Evrimci düşüncenin özellikle biyoloji ders kitaplarında ele alınışı, bu dönemin eğitim anlayışında doğa bilimlerine verilen önemi gözler önüne sermektedir. Evrim teorisinin müfredata dahil edilmesi, yalnızca bilimsel bir yaklaşımın aktarılması amacıyla değil, aynı zamanda Osmanlı döneminin dini temelli eğitim anlayışından kopuşu simgelemek için de kullanılmıştır. Materyalizm ise felsefe ve sosyoloji derslerinde, doğaüstü açıklamaların yerine akılcı ve bilimsel düşüncenin yerleştirilmesi amacıyla işlenmiştir (Deniz, 2021: 195-217).

Bu çalışma, Cumhuriyet döneminin tek parti yönetimi sırasında ders kitaplarında materyalizm ve evrimci düşüncenin nasıl yansıtıldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, özellikle tarih, biyoloji ve din ders kitaplarının içeriklerini analiz ederek, dönemin eğitim politikalarının ve ideolojik yönlendirmelerinin ders materyallerine etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de benimsenen modernleşme ve laikleşme politikalarının, eğitim sistemine ve bilimsel düşüncenin gelişimine olan etkisi, bu incelemenin temel çerçevesini oluşturmaktadır.

Çalışma, materyalizm ve evrimci düşüncenin ideolojik temellerinin dönemin ders kitaplarındaki temsilini belirlemek ve bu temsilin eğitim politikalarıyla ilişkisini değerlendirmek açısından özgün bir nitelik taşımaktadır. Tarih, biyoloji ve din ders kitaplarını kapsayan sistematik bir inceleme yapılacak olması, araştırmayı literatürdeki diğer çalışmalardan farklı bir konuma yerleştirmektedir. Bu bağlamda, dönemin pedagojik ve ideolojik yaklaşımlarını daha iyi anlamaya olanak sağlayacak akademik bir temel oluşturulması hedeflenmektedir.

Araştırma kapsamında Tek parti döneminde kullanılan ders kitapları, doküman analizi yöntemi çerçevesinde incelenecektir. İçerik analizi tekniği kullanılarak materyalizm ve Darwinizm'in kitaplarda nasıl temsil edildiği belirli kategoriler ve temalar aracılığıyla değerlendirilecektir. Çalışma, aynı zamanda dönemin tarihsel ve sosyo-politik koşullarını göz önünde bulundurarak bulguları detaylı bir şekilde yorumlayacak ve ideolojik yönlendirmelerin eğitim materyallerindeki yansımalarını ele alacaktır.

Bu çalışma, Tek Parti Dönemi ders kitaplarında materyalizm ve evrimci düşüncenin etkilerini derinlemesine incelemeyi amaçladığından, nitel araştırma yaklaşımlarından belgesel tarama (doküman incelemesi) ve içerik analizi yöntemlerini kullanmıştır. Belgesel tarama, geçmişte oluşturulmuş belge ve kayıtların sistematik bir şekilde incelenmesine dayanırken (Bogdan ve Biklen, 2007: 12-13), içerik analizi, belirli bir metin veya materyaldeki belirli kelimelerin, kavramların veya temaların varlığını, anlamını ve ilişkilerini nesnel ve sistematik bir şekilde incelemeyi sağlar (Krippendorff, 2004: 411-433). Bu yöntemlerin birleşimi, Tek Parti Dönemi ders kitaplarındaki materyalist ve evrimci söylemlerin kapsamlı bir şekilde ortaya konulmasına olanak sağlamıştır.

Araştırmanın evrenini, Tek Parti Dönemi (1923-1950) boyunca Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmış ilkökul, ortaokul ve lise ders kitapları oluşturmaktadır. Bu dönem, eğitimde ideolojik dönüşümlerin yoğun yaşandığı ve modernleşme çabalarının hız kazandığı kritik bir süreçtir.

Araştırmanın örnekleme ise, evreni temsil etme amacı güdülerek, ulaşılabilirlik ve içerik çeşitliliği kriterleri göz önünde bulundurularak belirlenmiş 32 ders kitabından oluşmaktadır. Özellikle materyalizm ve evrimci düşüncenin aktarımına potansiyel olarak daha açık olan veya bu düşüncelerin tartışıldığı felsefe, sosyoloji, tarih, biyoloji ve yurttaşlık bilgisi gibi derslere ait kitaplar örneklem kapsamına alınmıştır. Örneklem seçiminde, farklı yıllara ve farklı yayınevlerine ait kitapların dengeli bir şekilde temsil edilmesi sağlanmıştır. Belirlenen örnekleme yer alan ders kitaplarının listesi ve yılları, araştırma bulgularının güvenilirliği açısından bu bölümde açıkça belirtilmelidir.

Bu çalışmada birincil veri toplama aracı, Tek Parti Dönemi'ne ait ders kitapları olmuştur. Veri toplama süreci, belirlenen ders kitaplarının temini ve taranmasıyla başlamıştır. Kitaplardaki ilgili bölümler, paragraflar ve görseller, araştırmanın amacına uygun olarak dikkatlice incelenmiştir.

Veri toplama süreci, belirlenen örneklemedeki ders kitaplarının kütüphanelerden (üniversite kütüphaneleri, millî kütüphane vb.) veya dijital arşivlerden temin edilmesiyle başlamıştır. Temin edilen kitaplar, materyalizm ve evrimci düşüncenin yansımalarını aramak üzere dikkatlice okunmuş ve incelenmiştir. İnceleme esnasında, materyalist felsefeye, evrim teorisine, bilimsel dünya

görüşüne, laiklik ve akılcılığa atıfta bulunan metinler, kavramlar, çizimler ve örnekler tespit edilmiştir.

Bu araştırmada toplanan veriler, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. İçerik analizi, belirli bir metin veya materyaldeki belirli kelimelerin, kavramların veya temaların varlığını, anlamını ve ilişkilerini nesnel ve sistematik bir şekilde incelemeyi sağlayarak, toplanan verilerin altında yatan anlamların ve ilişkilerin ortaya çıkarılmasına olanak tanır (Krippendorff, 2004: 411-433).

Bu araştırma, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin Tek Parti Dönemi'ni kapsayan 1923-1946 yılları arasında, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilkokul, ortaokul ve lise düzeyleri için yayımlanmış ders kitaplarını konu edinmektedir. Çalışma kapsamında, dönemin ideolojik ve bilimsel yönelimlerinin en belirgin izlerini taşıdığı düşünülen ve örneklem olarak belirlenen biyoloji, tarih ve din derslerine ait ders kitapları incelenmiştir. Araştırma, bu materyallerde yer alan metin ve görseller üzerinden materyalizm ve evrimci düşüncenin nasıl temsil edildiğini, bu kavramların eğitim müfredatındaki yerini ve dönemsel değişimlerini doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemleriyle ele almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Tek Parti Döneminin Tarihi ve İdeolojik Arka Planı

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temel hedeflerinden biri, Osmanlı Devleti'nden miras kalan yapıları dönüştürerek modern, laik, ulus-devlet modeline geçişi sağlamak olmuştur. Bu süreçte, özellikle Tek Parti Dönemi (1923-1946), ideolojik ve kurumsal değişimlerin en yoğun yaşandığı dönemdir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) bu dönemdeki politikaları, modernleşme, laikleşme ve ulus inşası bağlamında şekillenmiştir. Osmanlı'nın son döneminde başlayan Batılılaşma hareketlerinin Cumhuriyet döneminde hız kazanmasıyla birlikte, devletin sosyal, siyasal ve kültürel alandaki müdahaleleri genişlemiş ve ideolojik bir çerçeveye oturtulmuştur (Cansever ve Kiriş, 2019: 29-51).

Tek Parti Dönemi'nin ideolojik arka planını anlamak için, bu dönemin ulus inşası politikaları ve devletin modernleşme projeleri üzerinde durmak gereklidir. Ulus inşası süreci, modern bir vatandaş kimliği oluşturmayı ve toplumun dini ve geleneksel bağlardan koparılmasını amaçlamıştır. Bu doğrultuda, eğitim ve kültür politikaları öncelikli araçlar olarak kullanılmıştır (Türkmenoğlu, 2007: 59-174). Eğitim kurumları, Cumhuriyet rejiminin ideolojik hedeflerini benimsemiş bireyler yetiştirmek için yeniden düzenlenmiş; ders müfredatlarında milliyetçilik, laiklik ve modern bilim anlayışı ön plana çıkarılmıştır (Balcı, 2019: 143-164). Bu politikalar, bir yandan Osmanlı'nın çok etnikli yapısından ulus-devlet modeline geçişin ideolojik zeminini oluştururken, diğer yandan Batı tipi bir modernleşme anlayışını topluma yerleştirmeye çalışmıştır (Öztürk, 2008: 33-35).

Tek Parti Dönemi'nin ideolojik temelini oluşturan bir diğer önemli unsur, pozitivist düşüncenin hâkimiyetidir. Pozitivizm, dönemin eğitim ve kültür politikalarına yön vermiş, bilimsel düşüncenin ve akılcı yöntemlerin toplumsal hayatta öncelikli hale getirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, felsefe ders müfredatlarında ve eğitim materyallerinde, dini ve mistik açıklamaların yerine rasyonel, materyalist bir dünya görüşü teşvik edilmiştir (Çifçi ve Ovacık, 2015: 329-341). Cumhuriyet'in laiklik politikaları da bu ideolojik çerçevenin önemli bir parçasıdır. Dini kurumların kontrol altına alınması, dini eğitimin okullardan çıkarılması ve toplumda laik bir anlayışın yerleştirilmesi için çeşitli reformlar yapılmıştır (Közleme, 2019: 65).

Eğitim politikaları, Tek Parti Dönemi'nin ideolojik dönüşüm projelerinin en somut yansımalarından biridir. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim sisteminin merkezîyetçi bir yapıya kavuşturulması, laik ve bilimsel temelli bir eğitim anlayışının yerleşmesini sağlamıştır (Türkmenoğlu, 2007: 159-174). Eğitim şûraları aracılığıyla müfredatlarda yapılan düzenlemeler, dönemin ulus inşası politikalarının ve modernleşme ideallerinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır (Balcı, 2019: 143-164). Bu süreçte, dinin toplum üzerindeki etkisini azaltmayı hedefleyen reformlar hayata geçirilmiştir. Medreseler kapatılmış, Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla dini kurumlar devlet kontrolüne alınmıştır (Közleme, 2019: 66).

Ders kitapları ve çocuk dergileri gibi eğitim materyalleri de dönemin ideolojik projelerinde önemli bir yer tutmuştur. Örneğin, çocuk dergilerinde ideal Türk çocuğu kavramı, Cumhuriyet'in modern, laik ve milliyetçi vatandaş anlayışını yansıtan bir araç olarak kullanılmıştır (Öztekin, 2019: 1229-1254). Ders kitaplarında ise materyalist ve evrimci düşünceler, bilimsel anlayışı yaygınlaştırmak ve dini temelli dünya görüşlerini dönüştürmek amacıyla vurgulanmıştır (Çifçi ve Ovacık, 2015: 329-341). Bu durum, dönemin ideolojik projelerinin yalnızca eğitim kurumlarında değil, tüm kültürel alanlarda etkili olduğunu göstermektedir.

Tek Parti Dönemi'nin ideolojik arka planında, devletin toplum üzerindeki güçlü kontrolü ve bu kontrolün ulus inşası hedefi doğrultusunda kullanılması dikkat çeker. Bu dönemde devlet, modernleşme ve laikleşme projelerini sadece hukuki ve kurumsal düzenlemelerle değil, aynı zamanda bireylerin düşünce ve yaşam biçimlerini dönüştürerek gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (Öztürk, 2008: 33-35). Bu yaklaşım, bir yandan ulus-devletin inşası sürecini hızlandırmış, diğer yandan toplumun çeşitli kesimlerinde tepkilere neden olmuştur (Közleme, 2019: 66-67).

Sonuç olarak, Tek Parti Dönemi'nin tarihi ve ideolojik arka planı, modernleşme ve ulus inşası politikalarının laiklik ve pozitivism gibi temel kavramlarla şekillendiği bir dönemi ifade etmektedir. Eğitim, kültür ve toplum üzerinde yapılan reformlar, bu ideolojik dönüşümün taşıyıcıları olmuş ve Cumhuriyet'in toplumsal yapısında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Bu süreç, Türkiye'nin modernleşme tarihinin önemli bir aşaması olarak değerlendirilmelidir.

1.2. Materyalizmin Felsefi Temelleri

Materyalizm, doğa ve toplum olaylarını maddi varlıkların bir sonucu olarak açıklamaya çalışan bir felsefi sistemdir. Bu yaklaşım, evrende var olan her şeyin maddi bir temele dayandığını ve doğaüstü, metafizik açıklamalara ihtiyaç duymadan bilimsel bir şekilde açıklanabileceğini savunur. Materyalizmin kökenleri, Antik Yunan filozoflarına kadar uzansa da özellikle 19. ve 20. yüzyılda Marksist teorinin bir bileşeni olarak tarihsel ve diyalektik materyalizm ile daha sistematik bir çerçeveye oturtulmuştur (Yurdakul, 2018: 1-19). Bu çerçeve, Marx ve Engels'in eserlerinde

şekillenen bir yöntemle, tarihsel süreçlerin ekonomik altyapılar ve maddi koşullar tarafından belirlendiğini savunur (Erdem, 2005: 33).

Marx'ın tarihsel materyalizm anlayışı, toplumsal değişimlerin temelinde ekonomik yapıların bulunduğunu öne sürer. Ona göre, bir toplumun ekonomik altyapısı, üstyapıyı yani kültür, hukuk ve ideolojiyi belirler. Marx, toplumsal değişimlerin üretim araçları ve üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerden doğduğunu savunarak, tarihsel süreci sınıf mücadeleleri ekseninde açıklar (Yurdakul, 2018: 1-19). Bu yaklaşım, materyalizmin tarihsel olayların anlaşılmasındaki önemini vurgular. Marx'a göre tarih, yalnızca büyük liderlerin ya da dini ideolojilerin değil, üretim biçimlerinin ve ekonomik gerçekliklerin bir sonucudur (Edwards, 1972).

Lenin, Marx'ın tarihsel materyalizm anlayışını geliştirerek, materyalizmi sadece teorik bir açıklama aracı değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün bir rehberi olarak ele almıştır. Lenin'e göre, materyalist dünya görüşü, toplumsal gerçekliklerin bilimsel olarak analiz edilmesini ve bu analizlerden hareketle değişim için stratejiler üretilmesini sağlar (Lenin, 1993: 7-8). Lenin, materyalizmi ampiryokritisizmin idealist yaklaşımıyla karşılaştırarak, bilginin yalnızca maddi gerçekliğin bir yansıması olduğunu savunmuştur.

Materyalizmin bir başka önemli boyutu, diyalektik materyalizmdir. Bu yaklaşım, Marx ve Engels'in diyalektik yöntemle materyalist felsefeyi birleştirmeleriyle ortaya çıkmıştır. Diyalektik materyalizm, doğadaki, toplumdaki ve düşüncedeki değişimlerin birbirine zıt güçlerin çatışmasından kaynaklandığını savunur. Bu çatışmalar, ilerlemeyi ve değişimi doğuran temel unsurlardır (Stalin, 1967: 99). Stalin, diyalektik materyalizmi, Marxist teorinin temeli olarak tanımlamış ve bu yaklaşımın devrimci hareketlerin teorik çerçevesini oluşturduğunu belirtmiştir.

Engels, diyalektik materyalizmin doğadaki yansımasını açıklarken, doğanın kendisinin bir diyalektik sürece tabi olduğunu ve değişimlerin temelinde bu sürecin yattığını vurgulamıştır (Erdem, 2005: 35). Bu bağlamda, materyalist anlayış, doğa bilimleri ile felsefe arasında bir köprü kurarak, bilimsel bulguların toplumsal dönüşümde nasıl kullanılabileceğini göstermektedir.

Materyalizm, özellikle 20. yüzyılın ortalarında çeşitli felsefi akımlar tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden biri, materyalizmin insan bilincini yeterince açıklayamadığı yönündedir. Stephen Priest, bilincin yalnızca maddi süreçlere indirgenemeyeceğini ve materyalizmin bu noktada sınırlı kaldığını savunur (Priest, 1991: 978). Benzer şekilde, Sartre, materyalizmin devrimci bir anlayışa katkı sağladığını kabul etse de insanın özgürlüğünü ve varoluşunu açıklamakta yetersiz kaldığını belirtir (Sartre, 1998: 344-347). Bu eleştiriler, materyalizmin düşünce tarihi içerisindeki zengin tartışma alanını ortaya koymaktadır.

Materyalizm, günümüzde yalnızca felsefi bir yaklaşım değil, aynı zamanda bilimsel ve toplumsal analizlerde kullanılan bir yöntem olarak da önemini korumaktadır. Lange, materyalizmin modern bilimle olan ilişkisinin, onu felsefi düşüncenin dinamik bir unsuru haline getirdiğini belirtir (Lange ve Arslan, 1998: 47). Günümüzde materyalizmin eleştirel ve analitik bir çerçeve olarak kullanılması, toplumsal olayların maddi koşullar bağlamında değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Netice itibarıyla, materyalizm hem felsefi hem de bilimsel alanda insan düşüncesine önemli katkılar sunmuş bir sistemdir. Tarihsel ve diyalektik materyalizm, toplumsal süreçleri anlamada güçlü bir araç sunarken, aynı zamanda toplumsal değişimlerin yönünü belirlemede etkili olmuştur. Ancak materyalizm, eleştirileri ve sınırlarıyla birlikte, düşünce tarihinin zengin bir tartışma alanını oluşturmaya devam etmektedir.

1.3. Evrim Teorisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Evrim teorisinin kökleri, insanlığın doğaya ve canlılara dair düşüncelerinin şekillenmeye başladığı Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Filozoflar, doğada meydana gelen değişimlerin nedenlerini anlamaya çalışmışlar ve bu konuda ilk fikirleri ortaya atmışlardır. Örneğin, Empedokles, canlıların tesadüfi kombinasyonlarla oluştuğunu savunmuş, Anaksimandros ise insanın sucul bir kökenden geldiğini ileri sürmüştür (Demirel, 2011: 17-68). Bu erken dönem felsefi yaklaşımlar, daha sonra evrim teorisinin gelişimi için entelektüel bir zemin hazırlamıştır.

Rönesans döneminde Avrupa'da bilimsel ve felsefi düşünceler yeniden canlanmış, bu durum evrim düşüncesinin gelişimini de etkilemiştir. Bu dönemde doğaya dair incelemeler artmış, bilim insanları canlıların çeşitliliğini ve birbirleriyle olan ilişkilerini daha sistematik bir şekilde incelemeye başlamıştır.

Charles Darwin'in 1859 yılında yayımladığı *The Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eser, evrim teorisinin bilimsel bir temele oturmasını sağlamıştır. Darwin, doğal seleksiyon mekanizmasıyla canlıların zamanla evrimleştiğini savunmuş, bu sürecin çevresel faktörler ve rekabet üzerine kurulu olduğunu ileri sürmüştür (Mayr, 2001: 5-6).

Özellikle biyoloji müfredatlarında evrim teorisine geniş yer verilmiş ve bu durum hem bilimsel bir açılım hem de ideolojik bir tercih olarak yansımıştır (Ateş, 2009: 101-103).

Evrim teorisi hem bilimsel hem de felsefi boyutuyla insanlığın doğaya ve kendi kökenine dair algısını derin bir şekilde etkilemiştir. Teorinin tarihi kökleri, Antik Yunan'dan modern bilime uzanan geniş bir entelektüel birikimi yansıtmaktadır.

1.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Evrim ve Materyalizm Algısı

Osmanlı Devleti'nde bilimsel faaliyetler, 19. yüzyıldan önce daha üstün kabul edilen Doğu dünyasının izlenmesiyle başlamıştır. Dönemin ileri gelen bilim merkezleri olan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan gibi ülkelerden alınan bilgiler, medreselerde işlenmeye başlanmıştır. Başlangıçta yalnızca dini bilgilerin verildiği medreseler, Fatih ve Kanuni dönemlerinde yapılan düzenlemelerle hem dini hem de fen bilimlerinin öğretildiği kurumlar haline gelmiştir. Ancak Batı'da modern bilimin yükselişiyle eski yaklaşımlar terkedilmiş ve bilimsel reformlar için örnek alınan medeniyet Batı olmuştur. Avrupa'daki bilimsel ve sanayi devrimleri, Osmanlı'yı Doğu biliminden Batı bilimine yönlendirmiştir. Batı biliminin benimsenmesiyle birlikte Osmanlı eğitim ve kültür dünyasında yabancı dil eğitimi önem kazanmıştır. Osmanlı, başlangıçta özellikle Batı'nın askeri bilim ve teknolojisine yönelmiş, bu değişim eski savaş başarılarından uzaklaşan Osmanlı'nın fetih hareketlerinin zorlaşmasıyla tetiklenmiştir. Osmanlı'da bilim dili başlangıçta Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dildi. Ancak matbaanın gelmesiyle bilim dili olarak Türkçe kabul edilmiş ve bu sayede çeviriler kolaylaşmıştır. Avrupa'daki önemli bilimsel gelişmeler Osmanlı'ya biraz gecikmeli olarak girmiştir; örneğin, Kopernik Devrimi 17. yüzyılın ikinci yarısında Zigetvarlı Tezkereci Köse İbrahim Efendi'nin Fransız astronom Noel Durret'in çalışmasını çevirmesiyle Osmanlı'ya ulaşmıştır. Kopernik'in güneş merkezli evren teorisi, Avrupa'da büyük tartışmalara yol açmış ve dini otoritelerle çatışmıştır, ancak İslam dünyasında daha yumuşak bir geçiş yaşanmıştır. Osmanlı aydınları, eski yanlış görüşlerin terk edilmesi ve daha doğru olan yeni görüşlerin benimsenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı aydınlarının gözlemi altında Avrupa'da Fransız pozitivizmi ve Alman idealizmi gibi iki farklı görüş öne çıkmıştır. Dönemin koşulları nedeniyle Osmanlı aydınları kendilerini daha çok Fransız pozitivizmine yakın hissetmişler, Fransız İhtilali'nin etkisiyle özgürlük ve milliyetçilik gibi konuların ön plana çıktığı bir dönemde bu yakınlaşma gerçekleşmiştir. Bu etkileşim, Osmanlı'da Fransız kültürü ile harmanlanarak Batı medeniyeti ve kültürünün benimsenmesine yol açmıştır (Gültekin, 2019: 871-875).

Ahmet Mithat, Osmanlı entelektüel hayatında evrim teorisini tartışan önemli isimlerden biri olmakla birlikte, Sosyal Darwinist düşüncenin Osmanlı toplumundaki yankılarına da ilgi göstermiştir. Ancak, Ahmet Mithat evrim teorisini Batı'daki gibi tamamen bilimsel ve materyalist bir çerçevede ele almamış, bunu Osmanlı toplumunun dini ve kültürel yapısına uygun bir şekilde yorumlama çabası içine girmiştir.

Materyalist düşüncenin Osmanlı topraklarına girişi, büyük ölçüde Batılılaşma reformları çerçevesinde kurulan modern eğitim kurumları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Doğan (2012: 5), bu sürecin merkezinde Fransızca eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin bulunduğunu vurgular. Bu okul, anatomi derslerinde kadavra kullanımına başlanması gibi o dönem için radikal

sayılan uygulamalarla, dogmatik bilgiden kopuşun ve ampirik bilimin filizlendiği bir merkez haline gelmiştir (Doğan, 2012: 6-8). Doğan'ın aktardığına göre, 1847'de okulu ziyaret eden Charles Mac Farlane, kütüphanede d'Holbach'ın *Système de la Nature* (Doğanın Sistemi) gibi 18. yüzyıl Fransız materyalistlerinin eserlerinin bulunduğunu ve öğrenciler tarafından ilgiyle okunduğunu hayretle gözlemlemiştir (Doğan, 2012: 6-8). Bu ortam, özellikle tıp öğrencilerinin hayatı ve varlığı dini referanslardan ziyade biyolojik ve fizyolojik süreçlerle açıklamasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, hayatın sırrının ilahi iradede değil, biyolojik ve fizyolojik yasalarda aranabileceği inancını doğurmuştur (Doğan, 2012: 6-8).

Charles Darwin'in evrim teorisi, Osmanlı aydınları arasında öncelikle bu düşüncüyü popülerleştiren Alman materyalist düşünürler Ludwig Büchner ve Ernst Haeckel aracılığıyla tanınmıştır. Doğan'a göre, sosyal Darwinist düşüncenin ilk ve en önemli yerli temsilcisi, evrimci fikirleri 1872'de *Dağarcık* dergisinde yayımladığı makalelerle tartışmaya açan Ahmed Midhat Efendi'dir (Doğan, 2012: 6-8). Ahmed Midhat, medeniyetin ilerlemesini "rekabet", "kıskançlık" ve hatta "tahrip" gibi kavramlarla açıklayarak, yaşam mücadelesini toplumsal gelişimin temel dinamiği olarak konumlandırmıştır (Doğan, 2012: 6-8). II. Abdülhamid döneminde uygulanan sansüre rağmen, bu yeni ve radikal fikirler özellikle Jön Türk muhalefeti için temel bir referans kaynağı olmuştur. Bu dönemin en ateşli materyalistlerinden Beşir Fuad, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* (Kraft und Stoff) adlı eserinden derinden etkilenmiş ve bu eserin Osmanlı aydınları arasında tanınmasını sağlamıştır (Doğan, 2012: 6-8). Bu eser, Batıcı aydınlar için kâinatı materyalist bir temelde açıklayan ve geleneksel dünya görüşüne meydan okuyan temel bir metin haline gelmiştir.

II. Meşrutiyet'in 1908'de ilanı ile başlayan görece özgürlük ortamı, evrim ve materyalizm tartışmalarının açıkça yapılmasına ve yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Doğan (2012), bu dönemi "tekâmül" ve "terakki" kavramlarının gündelik basına dahi yayıldığı bir süreç olarak tanımlar. Bu dönemin en etkin figürü, sosyal Darwinist düşüncenin en önde gelen savunucusu olan Abdullah Cevdet'tir. Özellikle Gustave Le Bon'un ırkların psikolojisi ve kitlelerin davranışları üzerine kurulu sosyal Darwinist fikirlerinden etkilenen Abdullah Cevdet, toplumsal ilerlemenin temelinde biyolojik bir elitizmin yattığını savunmuştur. Ona göre, bir toplumun ilerlemesi, kafatası büyüklüğü gibi biyolojik özelliklerle belirlenen üstün bireylerin çabalarına bağlıdır (Doğan, 2012: 6-8). Bu dönemde Baha Tevfik, Ahmed Nebil ve Memduh Süleyman gibi aydınlar, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* ve Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud* gibi eserlerini Türkçeye çevirerek materyalist ve evrimci felsefenin Osmanlı entelektüel dünyasına kök salmasına öncülük etmişlerdir.

Ali Sedad Bey, Osmanlı aydınları arasında evrim teorisine eleştirel bir perspektiften yaklaşan önemli isimlerden biridir. Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisini ve bu teorinin materyalist yorumlarını derinlemesine incelemiş, özellikle insanın kökenine dair tartışmalar üzerinde durmuştur. Ali Sedad Bey, Darwin'in doğal seçim ve türlerin evrimi teorisini kabul etmekle

birlikte, bu teorinin insanın manevi özelliklerini açıklayamadığını savunmuştur. Ona göre, insanın ruhsal yönü, evrim teorisinin kapsamının dışında kalmaktadır (Çankaya, 2015: 4-8).

Ali Sedad Bey'in eleştirileri, daha çok Darwin'in evrim teorisinin Osmanlı toplumunda yaratabileceği olumsuz etkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Batı'daki materyalist yaklaşımların Osmanlı toplumunun değerleriyle uyuşmadığını ifade eden Sedad Bey, Darwin'in teorisini dini değerlerden kopuk bir şekilde ele almanın tehlikelerine dikkat çekmiştir. Ona göre, evrim teorisi bilimsel bir gerçeklik olarak değerlendirilmeli, ancak ahlaki ve dini değerlerle uyumlu bir şekilde yorumlanmalıdır (Çankaya, 2015: 4-8). Ali Sedad Bey, özellikle Batı'daki pozitivist ve materyalist düşünce akımlarının etkisi altındaki evrim teorisine karşı Osmanlı toplumunun kendi değerlerini koruyarak bir duruş sergilemesi gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşımı, Osmanlı modernleşme sürecinde evrim teorisinin daha dengeli bir şekilde tartışılmasına katkı sağlamıştır.

Hoca Tahsin Efendi, Osmanlı aydınları arasında evrim teorisine jeolojik bir bakış açısı getiren öncü isimlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Evrim teorisini sadece biyolojik bir süreç olarak görmeyen Tahsin Efendi, aynı zamanda yeryüzünün ve canlıların tarihsel değişimlerini açıklamada da bu teorinin önemine vurgu yapmıştır. Onun yaklaşımı, evrim teorisinin bilimsel bir model olarak kabul edilmesi gerektiğini, ancak bunun dini değerlerle çatışmadan ele alınabileceğini savunmaktadır (Akün, 1998: 11).

Jeolojik süreçlere odaklanan Tahsin Efendi, evrim teorisini yeryüzünün oluşum süreci ve canlıların gelişimiyle ilişkilendirmiştir. Ona göre, jeolojik değişimlerin incelenmesi, evrimsel süreçlerin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Hoca Tahsin Efendi, bu bağlamda, Batı bilim dünyasında yapılan çalışmaları Osmanlı topraklarına taşımış ve jeolojik bulgularla evrim teorisi arasındaki ilişkiyi halka açıklamaya çalışmıştır. Tahsin Efendi'nin jeolojik perspektifi, evrim teorisinin Osmanlı toplumunda sadece bir biyolojik tartışma konusu olmaktan çıkarılarak, daha geniş bir bilimsel bağlamda ele alınmasını sağlamıştır. Onun bu yaklaşımları, evrim teorisinin bilimsel bir gerçeklik olarak kabul edilmesine katkıda bulunmuş ve Osmanlı aydınlarının Batı bilim dünyasına uyum sağlamasında önemli bir rol oynamıştır (Akün, 1998: 11-12).

Subhi Edhem ve Ethem Necdet, Osmanlı entelektüel dünyasında materyalist evrim anlayışını savunan isimler olarak dikkat çekerler. Bu iki aydın, evrim teorisini Batı'daki materyalist düşünce çerçevesinde ele almış ve bu teoriyi dini inançlardan bağımsız bir şekilde yorumlamaya çalışmışlardır. Onlara göre, evrimsel süreçler tamamen doğal nedenlere dayanmakta ve ilahi bir müdahaleyi gerektirmemektedir (Alkan, 2009: 60-61).

Subhi Edhem ve Ethem Necdet'in materyalist yaklaşımları, Osmanlı toplumunda dini çevrelerden yoğun eleştiriler almıştır. Özellikle, evrimin sadece maddi bir olgu olarak ele alınması, bu iki aydının fikirlerinin geniş kitlelerce benimsenmesini zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, onların

alışmaları, Osmanlı modernleşme sürecinde bilimsel tartışmaların çeşitlenmesine katkıda bulunmuş ve materyalist evrim anlayışının Osmanlı entelektüel dünyasına taşınmasını sağlamıştır (Odabaşı, 2007: 44-46)

Bu iki aydın, Batı'daki materyalist filozofların eserlerini Osmanlıca'ya çevirerek, materyalist düşüncenin yayılmasına da katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Osmanlı toplumunun genel dini yapısı nedeniyle, bu görüşler geniş bir destek bulamamış ve daha çok aydın çevrelerinde tartışılmıştır. Subhi Edhem ve Ethem Necdet'in bu konudaki çalışmaları, Osmanlı'da evrim teorisinin farklı perspektiflerden ele alınmasını sağlamış ve bilimsel düşüncenin çeşitliliğini artırmıştır (Ceyhan, 2009: 78-79)

Ahmet Nebil, Baha Tevfik ve Memduh Süleyman, Batı'dan Osmanlı entelektüel dünyasına evrim teorisi ve materyalist düşünceleri taşıyan çeviri çalışmalarıyla dikkat çeken isimlerdir. Bu üç aydın, özellikle Darwin'in evrim teorisi ve bu teoriye bağlı olarak gelişen Batı'daki bilimsel düşünceyi Osmanlı okuruna tanıtmayı amaçlamışlardır. Çalışmalarında Batı'daki evrimsel biyoloji ve materyalist felsefenin önde gelen metinlerini Osmanlıca'ya kazandırmışlardır (Alkan, 2009: 60-61).

Ahmet Nebil'in çevirileri daha çok bilimsel bir çerçeve sunarken, Baha Tevfik ve Memduh Süleyman'ın çevirileri felsefi ve ideolojik bir zemin oluşturmayı hedeflemiştir. Baha Tevfik, materyalist düşüncenin savunucusu olarak, Darwin'in yanı sıra Herbert Spencer gibi düşünürlerin eserlerini Osmanlı aydınlarına ulaştırmıştır. Memduh Süleyman ise bu düşünceleri daha geniş bir kitleye yaymayı amaçlayan sadeleştirilmiş metinler hazırlamış, özellikle genç kuşaklara hitap etmiştir. Bu çeviri faaliyetleri, Osmanlı entelektüel dünyasında evrim teorisinin daha geniş bir tartışma zemini bulmasını sağlamıştır. Ancak, materyalist görüşlerin dini çevrelerde tepkiyle karşılanması, bu metinlerin etkisinin daha çok aydın çevreleriyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. Yine de bu üç aydın, Osmanlı'da bilimsel ve felsefi düşüncenin modernleşmesine önemli katkılar sunmuşlardır (Öktem, 2011: 11).

Şemseddin Sami, evrim teorisini antropolojik bir perspektiften ele alan Osmanlı aydınlarından biridir. Onun yaklaşımı, insanın evrimi ve kültürel gelişimi arasındaki ilişkiyi anlamaya yöneliktir. Şemseddin Sami'ye göre, evrim teorisi yalnızca biyolojik bir süreç değildir; aynı zamanda insan toplumlarının kültürel ve ahlaki ilerlemesini açıklamak için de kullanılabilir (Akın, 2002: 1-2)

Antropolojik bakış açısıyla Şemseddin Sami, insanın doğadan kopuşunu ve kültürle bütünleşme sürecini evrimsel bir bağlamda değerlendirmiştir. Ona göre, insanın fiziksel evrimiyle birlikte zihinsel ve kültürel evrimi de önemlidir. Bu süreç, insanın sosyal yapılar oluşturması, dil geliştirmesi ve ahlaki değerler yaratmasıyla bir bütünlük arz etmektedir (Topaloğlu, 2012: 11)

Şemseddin Sami, evrim teorisini dini değerlerle çelişmeyecek şekilde yorumlamış, bu nedenle Osmanlı toplumunda daha ılımlı bir bakış açısı benimsenmesine katkı sağlamıştır. Onun antropolojik yaklaşımı, evrim teorisinin yalnızca bilimsel bir tartışma olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve kültürel boyutlarının da bulunduğunu göstermesi açısından önemli bir yer tutar. Bu çerçevede yaptığı çalışmalar, Osmanlı modernleşme sürecinde bilim ve kültür arasındaki bağın güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Akın, 2002: 74-78).

Mustafa Satı Bey, evrim teorisini çok boyutlu bir şekilde ele alan Osmanlı aydınlarından biridir. Onun çalışmaları, evrim teorisinin antropolojik, etnolojik ve jeolojik boyutlarını incelemesiyle dikkat çeker. Mustafa Satı Bey, evrimi yalnızca biyolojik bir süreç olarak değil, insan toplumlarının tarihsel, kültürel ve çevresel gelişimiyle ilişkili bir model olarak değerlendirmiştir. Antropolojik açıdan, insanın evrimiyle toplumların yapısal dönüşümleri arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Ona göre, insan topluluklarının etnik yapıları, evrimsel süreçlerin bir sonucu olarak farklılık göstermektedir. Bu görüşleri, dönemin etnoloji çalışmalarıyla uyumlu bir şekilde şekillenmiştir (Özbay, 2014: 8)

Jeolojik perspektiften ise Mustafa Satı Bey, yeryüzünün evrimiyle insanın fiziksel ve sosyal gelişimi arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Bu bağlamda, çevresel faktörlerin insan topluluklarının yaşam biçimlerini nasıl etkilediğine dair gözlemler yapmıştır. Mustafa Satı Bey'in çok boyutlu yaklaşımı, evrim teorisinin Osmanlı toplumunda daha geniş bir kabul görmesine olanak tanımıştır. Onun bu çalışmaları, Osmanlı entelektüel dünyasında bilimsel bilginin farklı alanlarla ilişkilendirilmesi açısından önemli bir yer tutmaktadır (Özbay, 2014: 8-9).

İsmail Fenni Ertuğrul, evrim teorisine ve materyalist düşünceye eleştirel bir yaklaşım sergileyen Osmanlı aydınlarından biridir. Ona göre, evrim teorisi bilimsel bir model olarak değerlendirilmeli, ancak bu teori materyalist bir dünya görüşünü savunmak için kullanılmamalıdır. Materyalizmin, evrim teorisini dini inançları dışlayan bir çerçevede yorumlaması, Ertuğrul'un sert eleştirilerine yol açmıştır (Ertuğrul, 1928: 6). Ertuğrul, evrim teorisinin özellikle insanın yaratılışı ve ruhsal boyutuyla ilgili açıklamalarında yetersiz kaldığını savunmuştur. Ona göre, evrimsel süreçler, insanın fiziksel yapısını açıklayabilir ancak manevi boyutunu açıklayamaz. Bu nedenle, evrim teorisinin materyalist bir bakış açısıyla yorumlanması yanlıştır ve dini değerlerle çatışmaya yol açmaktadır (Bilgili, 2018: 90-99).

İsmail Fenni Ertuğrul, evrim teorisinin bilimsel bir gerçeklik olduğunu kabul etmekle birlikte, bu teorinin dinî ve ahlaki değerlerle uyumlu bir şekilde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Onun eleştirileri, Osmanlı entelektüel dünyasında materyalist yaklaşımlara karşı bir denge unsuru olarak değerlendirilmiş ve evrim teorisinin daha geniş bir çerçevede tartışılmasına katkı sağlamıştır (Öktem, 2011: 66-67).

Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde evrim teorisi ve materyalizm, modernleşme çabalarının bilimsel ve felsefi boyutları içinde önemli bir yer tutmuştur. Bu süreçte evrim teorisinin, Batı’daki pozitivist ve materyalist düşüncelerle birlikte ele alınması, Cumhuriyet’in aydınlanma ve laiklik ilkeleriyle uyumlu bir bilimsel anlayışın yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Evrim teorisi ve materyalizm, dönemin entelektüel dünyasında hem kabul hem de eleştiri gören kavramlar olarak tartışılmıştır. Bu durum, Türkiye’de bilimsel bilgiye yaklaşımın Batılılaşma sürecindeki dönüşümüne ışık tutmaktadır (Alkan, 2009; Toprak, 2012: 25-26).

Cumhuriyet döneminde evrim teorisi, genellikle biyolojik çeşitliliği ve türlerin kökenini açıklayan bir bilimsel model olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu teori, yalnızca biyolojik bir bağlamda değil, toplumsal dönüşüm ve insanın yerini anlamlandırma çabaları içinde de tartışılmıştır. Bu dönemde materyalizmin evrim teorisiyle ilişkilendirilmesi, özellikle pozitivist ve laik düşüncelerin etkisiyle şekillenmiştir. Darwin’in evrim teorisi, Cumhuriyet aydınları arasında yalnızca biyolojik bir açıklama sunmaktan öte, modern bir dünya görüşünün temsili olarak değerlendirilmiştir (Bilgili, 2018: 90-99).

Evrım teorisi ve materyalizm, Cumhuriyet’in erken döneminde daha çok eğitim ve bilim politikaları aracılığıyla gündeme gelmiştir. Türkiye’de modern eğitim anlayışının benimsenmesiyle birlikte, evrim teorisi biyoloji ders kitaplarına girmiş ve materyalist dünya görüşü laiklik çerçevesinde tartışılmıştır. Bu süreçte, özellikle öğretmen yetiştirme kurumlarında evrim teorisi, bilimsel bir gerçeklik olarak kabul edilmiş ve materyalist düşüncelerle ilişkilendirilmiştir (Ceyhan, 2009: 80-81). Ancak materyalizmin, özellikle dini çevreler tarafından eleştirilmesi, evrim teorisinin toplumsal kabul görmesini kısıtlayan bir faktör olmuştur (Nairoğlu, 2021: 19-20).

Evrım ve materyalizmin bu dönemdeki algısı, Osmanlı döneminden devralınan bilimsel mirasla da ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu’nda evrim teorisinin pozitivist ve materyalist bir bağlamda ele alınması, Cumhuriyet dönemi aydınlarının fikirlerine zemin hazırlamıştır. Örneğin, Osmanlı’da Subhi Ethem ve Ethem Necdet gibi aydınların materyalist evrim anlayışları, Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür (Odabaşı, 2010: 1-3). Bunun yanı sıra Ahmet Mithat ve Hoca Tahsin Efendi gibi isimlerin evrim teorisini İslamî yaratılış anlayışıyla bağdaştırmaya çalışan yaklaşımları, Cumhuriyet döneminde materyalist düşüncenin eleştirilmesinde referans alınmıştır (Dölen, 1999: 33-39).

Cumhuriyet dönemindeki antropolojik çalışmaların evrim ve materyalizmin kabulünde önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Antropoloji, insanın biyolojik ve kültürel evrimini inceleyen bir bilim dalı olarak evrim teorisinin bilimsel dayanaklarını güçlendirmiştir. Bu durum, evrim teorisinin materyalist yorumlarından bağımsız bir şekilde ele alınmasını sağlayarak, evrim ve yaratılış arasındaki çatışmanın daha yumuşak bir zeminde tartışılmasına olanak tanımıştır (Toprak, 2012: 26-27).

Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde evrim teorisi ve materyalizm, modernleşme çabalarının bir parçası olarak hem destek görmüş hem de eleştirilmiştir. Evrim teorisi, bilimsel bir gerçeklik olarak eğitim politikalarına entegre edilirken, materyalist düşünceler daha çok laiklik çerçevesinde savunulmuştur. Ancak bu süreçte, dini ve toplumsal hassasiyetler, evrim ve materyalizmin yaygın kabul görmesini sınırlamıştır. Cumhuriyet döneminde evrim teorisinin bilimsel ve felsefi boyutlarıyla ele alınması, Türkiye’de modern bilimin yerleşmesinde önemli bir adım olmuştur (Akın, 2002: 1-2; Nairoğlu, 2021: 19-20).

1.5. Konu ile İlgili Daha Önce Yapılan Çalışmalar

Akdağ (2005) tarafından yapılan çalışmasında Tek Parti ve Demokrat Parti dönemlerinde kullanılan lise tarih ders kitaplarının içeriklerini incelemiştir. Araştırmada, her iki dönemdeki tarih ders kitaplarının siyasi ideoloji, milliyetçilik anlayışı ve tarih yazımı açısından farklılıkları ortaya konulmuştur. Tek Parti Dönemi’nde tarih ders kitaplarının ulus-devlet inşası ve laiklik vurgusu ile şekillendiği, bu nedenle materyalizm ve evrimci düşünce gibi modern yaklaşımlara yer verildiği tespit edilmiştir. Demokrat Parti Dönemi’nde ise dini motiflerin ve Osmanlı mirasına vurgu yapan bir tarih yazımının öne çıktığı görülmüştür. Bu çalışma, eğitim politikalarının tarih yazımına ve ders kitaplarına olan etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Doğan (2006) Osmanlı entelektüellerinin Sosyal Darwinist düşünceyle ilişkisini ve bu ideolojinin Osmanlı’daki yankılarını ele almaktadır. Eser, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı aydınlarının, özellikle Batı’dan gelen bilimsel ve sosyal teorilere olan ilgisini, bu teorilerin Osmanlı toplumuna adaptasyon süreçlerini ve etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Doğan, Osmanlı’da Sosyal Darwinizm’in yalnızca biyolojik bir kuram olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm aracı olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Dönemin aydınlarının, özellikle materyalist düşünceyle ilişkili olarak, evrimci teorileri nasıl benimsediğini ve Osmanlı modernleşme sürecine entegre etmeye çalıştığını tartışır. Bu bağlamda, Namık Kemal, Abdullah Cevdet ve diğer önde gelen Osmanlı aydınlarının fikirleri detaylıca incelenmektedir. Eserde ayrıca, Osmanlı’daki Sosyal Darwinist yaklaşımların eğitim, ekonomi ve siyaset gibi farklı alanlarda nasıl bir karşılık bulduğu, dönemin bilimsel tartışmaları ışığında analiz edilir. Doğan, Osmanlı entelektüellerinin Avrupa’daki evrimci düşüncüyü nasıl yorumladıklarını ve bu düşüncüyü Osmanlı toplumunun dinamikleri çerçevesinde nasıl şekillendirdiklerini ele alarak, Sosyal Darwinizm’in Osmanlı’daki ideolojik ve entelektüel etkilerini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, Osmanlı’daki modernleşme süreçleri ve entelektüel akımlar üzerine yapılacak çalışmalarda önemli bir kaynak niteliğindedir. Sosyal Darwinizm’in Osmanlı aydınları üzerindeki etkisini anlamak, Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin düşünsel temellerini analiz etmek açısından kritik bir bakış açısı sunmaktadır.

Sönmez, Gümüş ve Kurt'un (2012) makalesi, Türk eğitim sisteminde evrim teorisinin ele alınışını incelemektedir. Çalışma, evrim teorisinin Türkiye'deki eğitim müfredatında tarihsel süreç içerisinde nasıl yer bulduğunu, bu yerleşimin eğitimin farklı düzeylerinde nasıl yansımalar oluşturduğunu ve bu konuda karşılaşılan toplumsal ve pedagojik engelleri analiz etmektedir. Makale, evrim teorisinin Türkiye'deki eğitim sistemindeki tarihsel gelişimini açıklamakta, teorisinin öğretim programlarına dahil edilme süreçlerini ve bu süreçlerde karşılaşılan zorlukları ortaya koymaktadır. Çalışma, ayrıca evrim teorisinin öğretimi konusunda öğretmenlerin tutumlarını ve öğrenci algılarını da ele alarak, Türkiye'deki eğitim sisteminin bu konudaki genel yaklaşımını değerlendirmektedir. Araştırmada, evrim teorisinin eğitim sistemindeki yerinin, dönemin politik, toplumsal ve ideolojik koşullarıyla sıkı bir ilişki içerisinde şekillendiği belirtilmektedir. Çalışma, evrim teorisinin müfredata dahil edilmesi ve öğretiminde yaşanan zorluklara dair öneriler sunarak, teorisinin eğitimde daha etkin bir şekilde ele alınabilmesi için çeşitli çözüm yolları önermektedir.

Duman ve Başerer (2017) tarafınca yapılan araştırma, Cumhuriyet Dönemi ortaöğretim mantık ders kitaplarında biyoloji teorileri ve pozitivizm etkilerini incelemiştir. Araştırma, mantık ders kitaplarının, dönemin ideolojik yönelimlerini yansıttığını ve pozitivist bir çerçevede bilimsel teorilere, özellikle biyoloji ve evrim teorilerine yer verdiğini ortaya koymaktadır. Yazarlar, materyalizm ve evrim teorisinin, bilimsel bir dünya görüşü oluşturmak amacıyla mantık eğitimiyle nasıl bütünleştirildiğini tartışmışlardır. Ayrıca, ders kitaplarında dini dogmalardan uzak, rasyonel ve bilimsel bir yaklaşımın nasıl teşvik edildiği analiz edilmiştir.

Kara (2017) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki din politikalarını ele almıştır. Araştırmada, laiklik ilkesinin benimsenmesiyle birlikte dinin kamusal alan ve eğitim sistemindeki rolünün sınırlandırılma süreci incelenmiştir. Tek Parti Dönemi'nde uygulanan reformlar, dinin toplumsal etkisini azaltmayı ve modernleşme çabalarına engel olabilecek geleneksel yapıları dönüştürmeyi hedeflemiştir. Çalışma, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşu, din eğitiminin okullardan çıkarılması ve medrese sisteminin kapatılması gibi uygulamalara odaklanmaktadır. Ayrıca, cami ve ibadet yerlerinin kontrol altına alınması, hutbe ve vaaz içeriklerinin merkezi bir otorite tarafından belirlenmesi gibi politikaların, laik devlet yapısının güçlendirilmesi amacıyla hayata geçirildiği vurgulanmıştır.

Önel ve Daşçı'nın (2019) çalışması, ortaöğretim biyoloji programında yer alan “Hayatın Başlangıcı ve Evrim” ünitesinin müfredattan çıkarılmasına ilişkin öğretmen görüşlerini incelemektedir. Araştırma, Türkiye'deki biyoloji öğretmenlerinin bu değişikliğe yönelik düşüncelerini anlamak amacıyla odak grup görüşmeleri yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, ünitenin müfredattan çıkarılmasının öğretim sürecine, bilimsel bilgi aktarımına ve öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerine olan etkileri tartışılmıştır. Öğretmenler, evrim konusunun biyoloji biliminin temel taşlarından biri olduğunu, bu konunun çıkarılmasının bilimsel eğitim anlayışına zarar vereceğini ve öğrencilerin biyolojik süreçleri kavrayışını olumsuz etkileyeceğini ifade

etmişlerdir. Ayrıca, bu değişikliğin öğretmenlerin ders işleme yöntemlerini ve bilimsel gerçekleri aktarımını zorlaştırdığı yönünde görüşler paylaşılmıştır.

Nairoğlu'nun (2021) çalışması, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ilahiyat alanında evrim teorisinin akademik çalışmalarda nasıl ele alındığını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Çalışma, evrim teorisinin ilahiyat disiplini içerisindeki konumunu, bu teorinin farklı teolojik ve bilimsel yaklaşımlar çerçevesinde nasıl değerlendirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tez, özellikle evrim teorisi üzerine yapılan akademik tartışmaların niteliğini, bu tartışmaların ilahiyat disiplini içerisindeki yansımalarını ve din-bilim ilişkisi bağlamında ne tür çıkarımlara yol açtığını analiz etmektedir. Çalışma, tarihsel süreçte Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinin evrim teorisine yaklaşımını, bu yaklaşımın akademik yazındaki temsillerini ve bu alandaki eserlerin yöntemsel ve içeriksel özelliklerini değerlendirmektedir. Ayrıca, evrim teorisinin tartışılmasında ilahiyat alanındaki farklı ekollerin bakış açıları, bu ekollerin bilimsel ve teolojik görüşleriyle nasıl bir uyum ya da çatışma içinde olduğu üzerinde durulmaktadır.

Ergün (2023) tarafından yapılan çalışma Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm adlı çalışmasında, Tek Parti Dönemi'nde sosyal Darwinizmin eğitim politikalarına ve özellikle ders kitaplarına yansımalarını ele almıştır. Çalışmada, evrim teorisi ve materyalist düşüncenin dönemin eğitim ideolojisindeki merkezi rolü vurgulanmıştır. Sosyal Darwinizmin, ulus-devlet inşası sürecinde modernleşme ve bilimsel düşüncenin yaygınlaştırılması amacıyla nasıl pedagojik bir araç olarak kullanıldığı tartışılmıştır. Ayrıca, biyoloji ders kitaplarındaki evrimci anlatılar ve tarih ders kitaplarında toplumsal evrim kavramının ele alınış biçimleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Tombak (2024) tarafından ortaya konulan araştırma Ragıp Ergün'ün Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm adlı kitabını inceleyerek, dönemin eğitim politikalarında ve özellikle ders kitaplarında sosyal Darwinizmin nasıl yer aldığını ele almıştır. Kitapta, Tek Parti Dönemi'nin ideolojik çerçevesinde evrimci düşüncenin ve materyalizmin eğitim sistemine etkileri detaylı bir şekilde analiz edilmektedir. Sosyal Darwinizmin biyoloji ve tarih ders kitaplarındaki yansımaları, ulus-devlet inşası ve modernleşme bağlamında tartışılmıştır. Ayrıca, laiklik ve bilimsel düşüncenin ön plana çıkarılması amacıyla bu kavramların pedagojik araç olarak nasıl kullanıldığına dair kapsamlı bir değerlendirme sunulmuştur. Bu çalışma, dönemin ideolojik tercihlerini anlamak ve ders kitaplarındaki bilimsel yaklaşımı incelemek açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEK PARTİ DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDAN MATERYALİZM VE EVRİMCİ DÜŞÜNCE AÇISINDAN İNCELENMESİ

Tek Parti dönemi ders kitapları, Cumhuriyet'in bilimsel, rasyonalist ve ilerlemeci eğitim ideolojisini yansıtmaları bakımından materyalizm ve evrimci düşünce unsurlarını belirgin şekilde içermektedir. Bu dönemde hazırlanan tarih ve felsefe kitaplarında doğa olaylarının metafizik açıklamalardan arındırılarak bilimsel yasalarla yorumlanması, insanın ve toplumların gelişiminin evrimsel bir çizgide ele alınması dikkat çekicidir. Özellikle biyoloji ve tarih kitaplarında, canlıların sınıflandırılması, türlerin değişebilirliği, insanın doğadaki konumunun evrimsel süreçle açıklanması gibi içerikler, dönemin pozitivist yaklaşımını güçlendirmiştir. Böylece ders kitapları, toplumda akıl ve bilime dayalı bir dünya görüşü oluşturmayı hedefleyen Cumhuriyet ideolojisinin ideolojik araçları hâline gelmiştir.

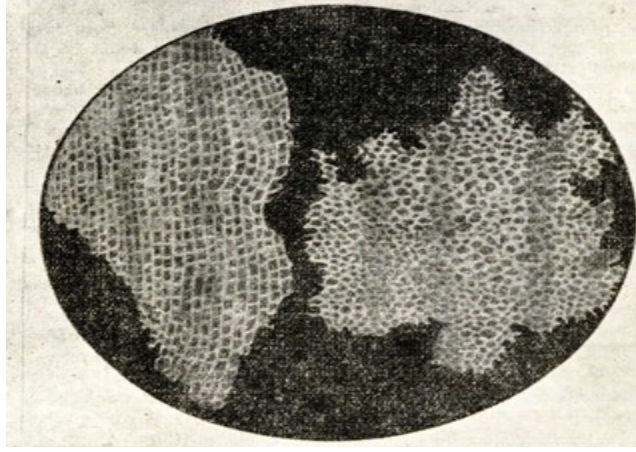
2.1. Biyoloji Kitapları

2.1.1. Lise Biyoloji-1 (İstanbul Devlet Basımevi, 1937)

1937 yılında İstanbul Devlet Basımevi tarafından yayımlanan ve liseler için hazırlanan "Biyoloji I" adlı ders kitabı, dönemin biyoloji öğretim anlayışını yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir. Kitap, hücre biyolojisinden insan anatomisine, bitki yapısından solunum ve dolaşım sistemine kadar geniş bir içerik sunmaktadır. Temel biyolojik kavramları açıklarken, canlı organizmaların mekanik süreçlerle açıklanmasına dayalı bir anlatım benimsenmiştir.

Kitabın birinci bölümünde, hücre biyolojisi ele alınarak canlılığın temel yapı taşları ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Robert Hooke'un mikroskop altında hücreyi keşfetmesi ve hücre yapısının bileşenleri detaylandırılmış; canlı organizmaların protoplazma, çekirdek (nevat) ve hücre çeperi gibi temel bileşenlerden oluştuğu vurgulanmıştır.

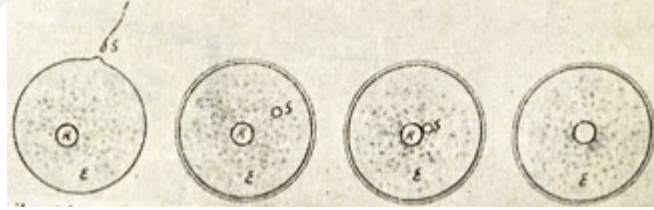
Şekil 1: Hücre Yapısı

Kaynak: Lise Biyoloji-1 (İstanbul Devlet Basımevi, 1937: 4)

Kitabın “Yumurtanın İlkâhı ve Uzviyetin Teşekkülü” bölümünde üreme ve embriyonik gelişim süreçleri açıklanmakta, spermin yumurtaya girişi ve döllenmenin başlaması gibi mekanik süreçler betimlenmektedir. Hücrelerin çoğalarak organları oluşturması detaylandırılmıştır.

Şekil 2: Döllenme (İlkâh) ve Embriyonik Gelişimin Erken Evreleri

Kaynak: Lise Biyoloji-1 (İstanbul Devlet Basımevi, 1937: 12)

Evrin teorisine göre üreme süreçleri doğal seçim ve mutasyonlarla şekillenen bir biyolojik çeşitlilik kaynağıdır. Kitapta organizmaların embriyonik gelişim süreci sabit ve değişmeyen bir mekanizma olarak sunulmaktadır.

Bitkilerin gelişimi “Yüksek Nebatların Yapısı ve Hayat Tezahürleri” başlığı altında ele alınmış; Volvox gibi ilkel organizmalardan çiçekli bitkilere doğru bir gelişim çizgisi sunulmuştur. Bu bölümde kullanılan anlatım, ilkelden gelişmişe doğru bir düzenin varlığını savunan scala naturae anlayışına dayanmaktadır.

Kitap, bitkilerin kök sistemi, gövde yapısı ve fotosentez süreçleri gibi biyolojik özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bu açıklamalar, biyolojik materyalizmin temel ilkeleriyle örtüşmektedir, çünkü bitkilerin işleyişini tamamen biyokimyasal süreçlerle açıklamaktadır.

“İnsan Vücudunun Yapısı ve Çalışması” bölümünde insan anatomisi detaylı bir şekilde açıklanmakta, iskelet sistemi, kas yapıları, dolaşım, solunum, sindirim ve sinir sistemleri gibi konular ele alınmaktadır. Özellikle akciğerlerin yapısı ve solunum süreci detaylandırılmakta, alveoller, diyafram ve pleura zarları gibi biyolojik terimler açıklanmaktadır.

Kitabın insanı, ruhsal veya metafiziksel açıklamalardan uzak bir şekilde biyolojik bir sistem olarak ele alması, biyolojik materyalizmin temel ilkeleriyle örtüşmektedir. İnsan organizması, tamamen biyolojik ve fizyolojik süreçlerle açıklanan bir varlık olarak sunulmaktadır.

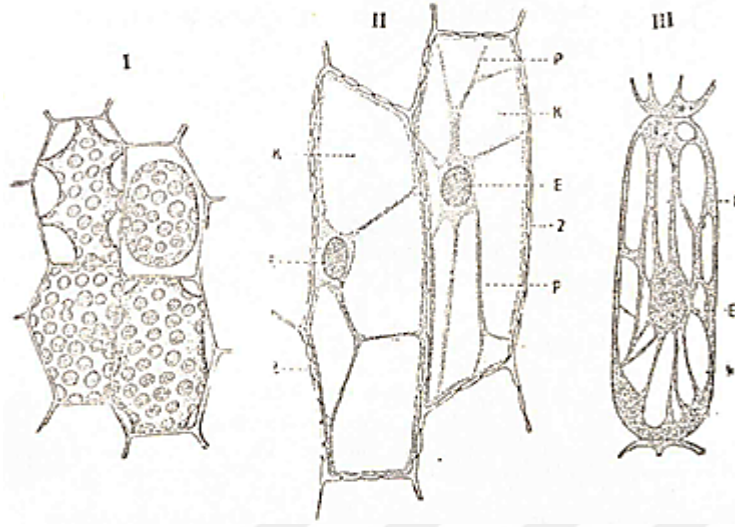
Kitap genel olarak biyolojik materyalist bir çerçeveye sahiptir. Canlı organizmaların yapısı ve işleyişi doğa yasalarına ve biyolojik mekanizmalara dayalı olarak açıklanmaktadır. Canlıların oluşumu ve gelişimi biyokimyasal süreçlerle ilişkilendirilmektedir, bu da biyolojik materyalizmle uyumlu bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Evrim teorisinin temel ilkeleri olan doğal seçim, türlerin ortak atadan türemesi ve adaptasyon mekanizmaları doğrudan ele alınmamıştır. Canlıların gelişimini anlatırken, basitten karmaşığa doğru bir ilerleme fikri sunulsa da bu sürecin nasıl gerçekleştiği açıklanmamıştır. Bu durum, kitabın dönemin politik ve bilimsel yaklaşımlarından etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir. 1930’lar, Türkiye’de modernleşme ve bilimsel eğitime geçiş sürecinin yaşandığı bir dönemdir.

2.1.2. Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938)

1938 yılında Devlet Basımevi tarafından yayımlanan ve liseler için hazırlanan “*Biyoloji I*” adlı ders kitabı, dönemin biyoloji eğitimi anlayışını yansıtan önemli bir bilimsel kaynak niteliğindedir. Kitap, hücre biyolojisinden insan anatomisine, bitkilerin yapısından üreme ve organizma gelişimine kadar geniş kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Genel olarak biyolojik materyalist bir bakış açısı benimsenmiş olup, canlı organizmaların işleyişi biyokimyasal ve fizyolojik süreçler çerçevesinde açıklanmaktadır.

Kitabın birinci bölümü, canlı organizmaların en küçük yapı taşı olan hücreyi ele almaktadır. Robert Hooke’un mikroskop altında hücreyi keşfetmesi ve hücrenin temel bileşenlerinin incelenmesi, dönemin biyoloji anlayışı açısından oldukça önemlidir. Burada hücrelerin, canlılığın temelini oluşturduğu ve tüm biyolojik süreçlerin hücresel düzeyde başladığı vurgulanmaktadır.

Şekil 3: Hücrenin Yapısal Özellikleri

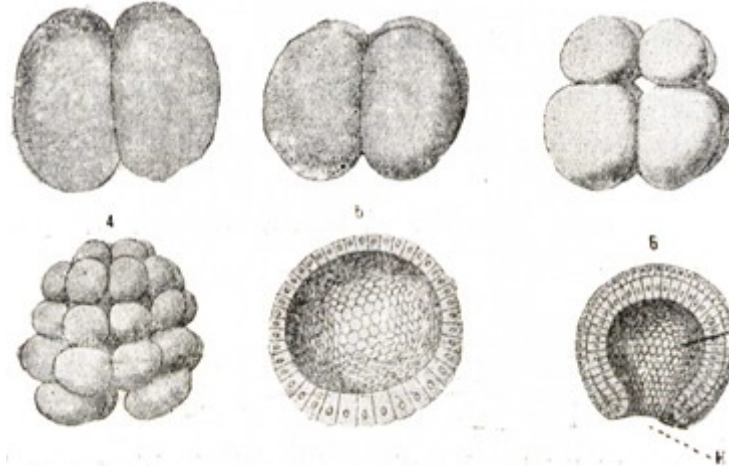

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 19)

Bu bölüm, biyolojik materyalizm açısından değerlendirildiğinde, canlılığın tamamen fiziksel ve kimyasal süreçlerle açıklanabileceği bir çerçeve sunduğu görülmektedir. Biyolojik materyalizm, canlı organizmaların doğaüstü bir güce ihtiyaç duyulmadan yalnızca biyolojik mekanizmalarla açıklanabileceğini savunan bir düşünce sistemidir. Kitapta hücrenin temel birim olduğu, tüm canlıların hücrelerden oluştuğu ve yaşamın hücresel düzeyde sürdüğü bilimsel bir gerçek olarak sunulmaktadır. “*Aynı türden hücrelerin bir araya toplanmasından dokular, dokuların bir araya gelmesinden organlar, organların bir araya gelmesinden organ sistemleri ve bu sistemlerin hepsi birden de insan vücudunu meydana getirir.*” denilerek, organizasyonel seviyelerin (hücre, doku, organ, sistem) sıralı bir evrim süreciyle meydana geldiği açıkça ifade edilmiştir.

Kitabın “*Yumurtanın Döllenmesi ve Organizma Gelişimi*” ikinci bölümü, canlı organizmaların üreme süreçlerini ele almaktadır. Özellikle yumurtanın döllenmesi ve çok hücreli organizmaların meydana gelmesi detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Spermin yumurtaya girerek döllenmeyi başlattığı, ardından hücrelerin bölünerek embriyonik gelişimi sağladığı ifade edilmektedir.

Şekil 4: Erken Embriyonik Gelişimde Hücresel Bölünme Aşamaları

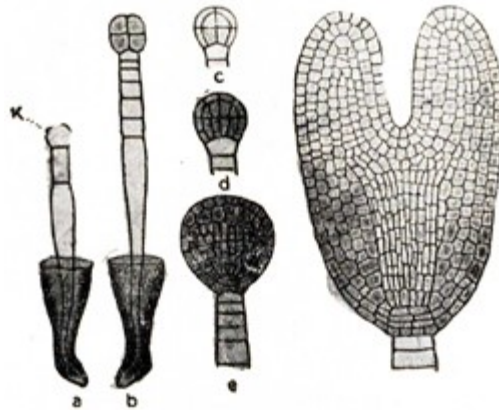

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 47)

Bölümde üreme biyolojisi tamamen mekanik bir süreç olarak ele alınmış, biyolojik materyalizme uygun bir anlatım kullanılmıştır. Darwinist düşüncede üreme, biyolojik çeşitliliğin temel mekanizmalarından biri olarak ele alınır ve doğal seçilimle birlikte türlerin evriminde önemli bir rol oynar. Ancak kitapta, bu süreçlerin sadece biyolojik bir işleyiş olarak ele alındığı ve evrimsel bağlamda değerlendirilmediği görülmektedir.

Kitabın “*Yüksek Bitkilerin Yapısı ve Hayat Göstergeleri*” adlı üçüncü bölümü, bitkilerin yapısını ve gelişim süreçlerini ele almaktadır. Volvox gibi ilkel organizmalardan daha karmaşık yapıya sahip çiçekli bitkilere doğru bir evrim çizgisi sunulmaktadır. Burada, bitkilerin ilkelden gelişmişe doğru bir sıralama içinde sunulması, evrim teorisinin dolaylı bir yansıması olarak görülebilir.

Şekil 5: Bitkisel Organizasyonun Gelişim Süreci

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 76)

Kitapta, bitkilerin kök, gövde ve yaprak gibi temel organlarının nasıl geliştiği ve işlevleri detaylandırılmıştır. Ayrıca fotosentez, suyun taşınması ve bitkilerin solunumu gibi temel fizyolojik süreçler açıklanmıştır. Bu açıklamalar, biyolojik materyalizme uygun olarak tamamen biyokimyasal ve fizyolojik süreçlere dayandırılmıştır.

“İnsan Vücudunun Yapısı ve Çalışması” adlı dördüncü bölüm, insan biyolojisini ele almakta ve insan vücudunun işleyişine dair detaylı bilgiler sunmaktadır. İskelet sistemi, kas yapıları, sindirim, dolaşım ve sinir sistemleri gibi konular detaylandırılmıştır.

Şekil 6: Hücre Çoğalması ve Doku Oluşumu

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 83)

Kitapta, insan vücudunun oluşumu ve gelişimi detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitapta, “İnsan vücudu diğer canlı varlıklar gibi bir tek hücrenin (yumurtanın) çoğalarak meydana getirdiği milyarlarca hücreden yapılmıştır.” ifadesiyle insan gelişiminin evrimsel biyolojinin temel ilkelerine uygun bir şekilde tek hücreli bir yapıdan çok hücreli kompleks bir organizmaya doğru evrildiği vurgulanmaktadır.

Kitabın başka bir bölümünde, evrim kavramına daha doğrudan bir vurgu yapılmıştır. “Bu derecede sade olan varlıklarda bile iş bölümüne dayanan bir yükseliş (Hücrelerin vücut hücreleriyle çoğalma hücrelerine ayrılması) göze çarpar.” ifadesi, evrimsel süreçte organizmalarda hücresel farklılaşmanın ve iş bölümünün önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca, “Organların en ziyade inkişafı çiçekli bitkilerin kapalı tohumlular (Anjiyospermiler) sınıfına ait olanlarında

görülür.” açıklaması ile bitkilerdeki organ gelişimi ve evrimsel basamaklanmaya gönderme yapılmıştır.

Gelişimsel biyolojiye yönelik açıklamalarda, “Dölllenmiş hücre çoğalmaya başlar ve çoğalan hücreler birbirine bitişik kalır.” denilerek embriyogenez süreci anlatılmıştır. Ardından, “*Bu çoğalma sonucunda bir hücre kümesi (Morula) meydana gelir.*” ve “*Bundan sonra bu hücre kümesinin ortalarındaki hücreler etrafa çekilir ve nihayet bir tek sıra hücreden yapılmış içi boş bir küre (Blastula) husule gelir.*” ifadeleriyle, evrimsel biyoloji ve gelişim biyolojisinin temel kavramları doğrudan açıklanmıştır. Bu kavramlar, modern biyolojide hayvansal gelişim basamakları olarak tanımlanan morula, blastula ve gastrula safhalarıyla birebir örtüşmektedir.

Bitki hücresi yapısı açıklanırken, “*Bir bitki hücresine bakıldığı zaman esas olarak üç önemli parça göze çarpar: zar, protoplâsma ve evin (çekirdek).*” ifadesi yer almaktadır. Hücresel yapıların bu şekilde tanımlanması, bitki ve hayvan hücreleri arasındaki yapısal evrimi anlamada temel bir yaklaşım sunmaktadır. Ayrıca, “*Hücre zarı; hücre protoplâsması tarafından meydana getirilen ve hücrenin her tarafını örten bir kılıftır.*” cümlesi ile hücre zarının evrimsel süreçte organizmaların hayatta kalabilmeleri için nasıl kritik bir yapı haline geldiği vurgulanmıştır.

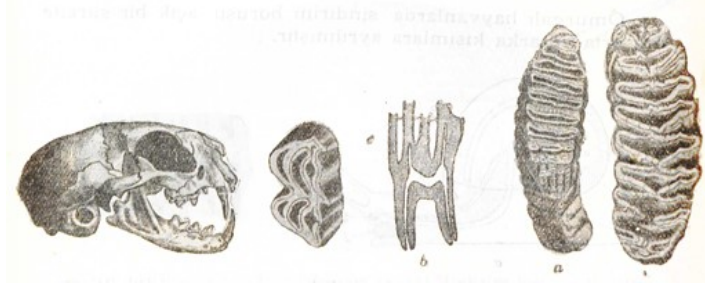
Kitap genel olarak biyolojik materyalist bir çerçevede hazırlanmıştır. Canlı organizmaların işleyişi biyokimyasal ve fizyolojik süreçlere dayalı olarak açıklanmış, doğaüstü herhangi bir güce veya ruhsal açıklamalara yer verilmemiştir. Bu yönüyle dönemin bilimsel materyalist eğitim anlayışını yansıtmaktadır.

2.1.3. Lise Biyoloji-II (İstanbul Devlet Basımevi, 1938)

Kitap genel olarak biyolojik materyalist bir perspektiften yazılmış olup, canlı organizmaların yapısını ve işleyişini biyolojik ve fizyolojik süreçler çerçevesinde açıklamaktadır. Metafizik veya doğaüstü kavramlara yer verilmemiş, biyolojik olaylar tamamen doğa yasalarına ve kimyasal süreçlere dayandırılmıştır.

Kitabın beşinci ve altıncı bölümleri, hayvan ve bitki dokularını, organ sistemlerini ve işlevlerini incelemektedir. Bu bölümlerde, organizmaların fizyolojik süreçleri tamamen mekanik bir çerçevede açıklanmıştır. Örneğin, hayvanların hareket sistemleri, kas yapıları ve dolaşım sistemleri biyomekanik prensiplere dayandırılmıştır.

Şekil 7: Farklı Memeli Türlerinde Kafatası ve Diş Morfolojisi

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 29)

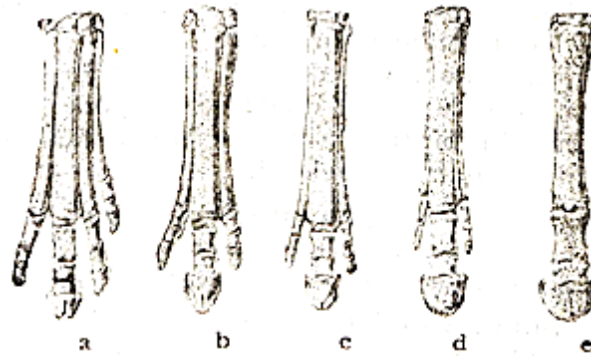
Bu yönüyle biyolojik materyalizmle uyumlu bir anlatı benimsenmiş, organizmaların çalışma prensipleri yalnızca doğa yasaları çerçevesinde ele alınmıştır.

Canlıların basitten karmaşığa doğru bir gelişim süreci geçirdiği anlatılmaktadır. Özellikle “tekâmül teorileri” başlığı altında, basitten mükemmel doğru canlılarda sürekli bir gelişim ve değişim olduğu belirtilmiş, bu sürecin paleontoloji, karşılaştırmalı anatomi ve embriyoloji gibi bilim dallarının verileriyle desteklendiği vurgulanmıştır.

Kitapta, türlerin değişimini destekleyen görsel kanıtlar sunulmuştur. Örneğin 160. sayfada yer alan Arkeopteriks fosili görseli, sürüngenler ile kuşlar arasındaki geçiş formunu temsil etmektedir. Açıklamada, bitki ve hayvan fosillerinin ilk zamanlarda nasıl daha basit canlılara ait olduğu, daha sonra kompleks yapıları canlıların ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

161. sayfadaki görsellerde, atların evrimine dair önemli bir fosil dizilimi sunulmuştur. Hyracotherium'dan başlayarak Meshippus, Miohippus ve Hipparion gibi fosil at türleri, bugünkü atlara evrilen süreçte gösterilmiştir. Burada, zaman içinde canlıların iskelet yapılarında meydana gelen değişimlerin, çevresel faktörler ve yaşama tarzları ile ilişkili olduğu belirtilmiştir.

Şekil 8: Hyracotherium'dan Günümüze Ekstremit Yapısındaki Değişimler

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 161)

Bu bölümde Darwinizm'e yer verilmiş olması önemli bir gelişme olsa da evrimin genetik temelleri ve doğal seçilimin nasıl çalıştığı hakkında bir derinlik sunulmamaktadır. Kitapta, Lamarck'ın ortaya koyduğu tür değişim teorisine de değinilmiştir. Lamarck'a göre canlılar, yaşadıkları çevreye uyum sağlamak için organlarını değiştirirler. Bu teoriye örnek olarak, sıcaklık, ışık, nem gibi çevresel faktörlerin etkisi altında türlerin değişime uğradığı belirtilmiştir. Her ne kadar Lamarck'ın bu görüşü sonradan eksik bulunmuş olsa da o dönem için canlıların değişimi konusundaki önemli ilk bilimsel açıklamalardan biri olduğu vurgulanmıştır.

Sekizinci bölümde, tarih boyunca bilim insanlarının türlerin sabit olduğu düşüncesinden, değişebilir olduğu düşüncesine geçiş süreci anlatılmıştır. Başlangıçta türlerin sabit olduğu savunulmuş, ancak fosil bulguları ve doğadaki gözlemler bu görüşü değiştirmiştir. Darwin'in 1859 yılında yazdığı Türlerin Kökeni eseriyle birlikte, türlerin çevreye uyum sağladığı ve değişebildiği anlayışı bilim dünyasında kabul görmüştür.

Kitapta insan biyolojisi ve anatomisi ayrıntılı şekilde incelenmiş olsa da insanın evrimsel kökenine dair herhangi bir bilgi sunulmamıştır. Antropolojik veriler sunulmasına rağmen, bu verilerin insanın biyolojik evrim süreciyle nasıl ilişkilendirildiğine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Kitapta Darwin'in teorisine yer verilmiş olmakla birlikte, doğal seçilimin türlerin değişimindeki etkisi detaylandırılmamıştır.

2.1.4. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939)

Biyoloji II (1939), genel olarak biyolojik materyalizmi benimseyen bir anlatıya sahiptir. Canlılık, fizyolojik ve biyokimyasal süreçlerle açıklanmakta, doğaüstü herhangi bir güç veya ruhsal öge öne sürülmemektedir. Bu yönüyle, dönemin bilimsel anlayışıyla uyumludur.

Kitabın birinci bölümü, sucul ortamların fiziksel ve kimyasal özelliklerini ele almakta ve canlıların solunum mekanizmalarına değinmektedir. Suyun içindeki oksijenin canlıların metabolizmasına nasıl dahil olduğu açıklanırken, fiziksel ve kimyasal yasalar temel alınmaktadır. Bu, biyolojik materyalizm açısından önemli bir noktadır çünkü canlıların yaşamsal faaliyetlerinin fiziksel yasalar çerçevesinde ele alındığını gösterir. Bununla birlikte, kitabın hücre biyolojisi ve organizma sistemlerine dair anlatımı yer yer mekanik bir anlayışa sahiptir.

Kitabın beşinci ve altıncı bölümleri, canlıların vücut yapılarının korunması ve hareket mekanizmalarını ele almaktadır. Canlıların hareket organlarının nasıl geliştiği, solucanlardan daha karmaşık organizmalara doğru hareket sistemlerinin nasıl değiştiği anlatılmaktadır. Bu bağlamda evrimsel bir perspektif eksik olsa da biyolojik materyalizmin temel ilkeleri korunmuştur. Canlıların hareket organlarının işleyişi, sinir sistemleri ve kas yapıları mekanik prensiplerle açıklanmıştır.

Kitabın yedinci bölümü “*Bitki ve Hayvanlarda Çoğalma Olayları ve Kalıtım*”, canlıların çoğalma süreçlerini ele almakta ve eşeysiz ve eşeyli üreme türlerini detaylandırmaktadır. Evrimsel biyoloji açısından, üreme sistemlerinin adaptasyon süreci içinde nasıl şekillendiği önemlidir.

Kitapta canlıların evrimine dair temel bilgiler hem klasik Lamarckçı bakış açısıyla hem de Darwinci teori çerçevesinde sunulmaktadır. Kitapta türlerin değişimine ilişkin genel bir yaklaşım sunularak, “*bütün sanat eserleriyle bir tekâmül seyri takip etmiş olan insanın, mağara devrinden önceki zamanlara ait fosilleri, insanımsılarla bugünkü insan arasında orta bir grup teşkil etmektedir*” ifadesiyle insanın evrimsel süreç içerisindeki yeri vurgulanmaktadır.

Eser, evrimsel değişimlere ilişkin teorilere de yer vermekte ve özellikle Lamarck'ın görüşlerini şöyle özetlemektedir: “*Lamarck'a göre bütün canlı türleri, içinde yaşadıkları ortamın sıcaklık, ışık, nem, iklim ve beslenme şartları gibi dış tesirleri altında değişmektedir*”. Burada Lamarck'ın çevresel koşullara uyumun evrimsel değişimi tetiklediği görüşü açıkça aktarılmıştır. Ayrıca, “*organların kullanılmasına veya kullanılmamasına bağlı olarak*” türlerde değişiklikler meydana geldiği vurgulanarak, Lamarck'ın klasik kullanma-kullanmama teorisinin biyoloji öğretiminde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Kitapta, Darwin'in evrim teorisine daha geniş bir yer verilmiştir. Darwin'in görüşleri anlatılırken, “*Darwin, evrimin sebebi olarak özel bir faktör kabul eder: hayat mücadelesi dolayısıyla doğal seleksiyon*” ifadesi kullanılmıştır. Bu bağlamda, doğal seçilimin bireylerin yaşam mücadelesindeki başarılarına göre işlediği vurgulanmıştır. Ayrıca, Darwin'in Malthus'un nüfus teorisinden esinlenerek türlerin doğal seçim yoluyla evrildiğini ileri sürdüğü açıklanmıştır: “*Ölçülü bir alanda yaşayan insanların sayısı, bir geometrik dizi halinde çoğalırken, o sahada bulunan besin maddeleri ancak bir sayılı dizi halinde çoğalır*”.

Evrin mekanizmalarına ilişkin olarak “*hayat rekabetine iyi hazırlanmış bireylerde doğal bir seleksiyon belirecektir*” cümlesi, doğal seçilimin çevreye en iyi uyum sağlayan bireylerin hayatta kalması süreci olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, “*Dölden döle bu doğal seleksiyonun devam edeceğini*” belirten ifade, nesiller boyunca seçilimin etkisinin biriktiğini ortaya koymaktadır.

Fosil kayıtlarına ilişkin anlatımlar da eserde önemli yer tutmaktadır. Arkeopteriks fosilinin bulunması, “*kuşlarla sürüngenler arasında bir ara form*” olarak değerlendirilmiştir. “*Arkeopteriks kanat ve telekleriyle kuş vasıflarını göstermekle beraber gagasının dişli ve kuyruğunun birçok omurlardan ibaret uzun bir şekilde oluşu ile sürüngenleri andırır*” ifadesi, türler arasındaki geçiş formlarına dair klasik paleontolojik delilleri desteklemektedir.

Şekil 9: Sürüngen ve Kuş Arasındaki Geçiş Formunun Temsili

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939: 54)

Embriyonik gelişim üzerinden yapılan açıklamalarda da evrimsel biyoloji vurgusu yapılmaktadır. “Hayvanların embriyon safhalarına bireyoluş (ontojeni) denir” ve “Bireyoluşun, türlerin değişerek takip ettikleri muhtelif tekâmül şekilleri serisiyle (soyoluş, filojeni) paralel olduğu” belirtilmiştir. Bu paralellik, bireysel gelişimin (ontogeni) evrimsel geçmişin (filogeni) bir yansıması olduğu görüşünü savunan biyogenetik yasa ile uyumludur.

Kitap, organizmaların mekanik ve fizyolojik süreçlerini detaylı şekilde ele alsa da bu yapıların nasıl evrimleştiğini yeterince açıklamamaktadır. Örneğin, kas ve hareket sistemleri ayrıntılı biçimde incelenmiş, ancak bu yapıların evrimsel adaptasyonları ve doğal seçilim yoluyla nasıl şekillendiği ele alınmamıştır. Benzer şekilde, bitkilerin ve hayvanların dokusal yapıları anlatılmış ancak bu yapıların zaman içindeki değişimleri ve adaptasyon süreçlerine değinilmemiştir. Kitap, insanın biyolojik yapısını detaylandırırsa da insan evrimi üzerine herhangi bir tartışma sunmamaktadır.

Biyoloji II (1939) kitabı, biyolojik materyalizmi benimseyen bir anlayışa sahiptir. Canlılık, fizyolojik ve biyokimyasal yasalar çerçevesinde açıklanmış, doğaüstü güçlere atıfta bulunulmaksızın doğa yasalarına dayalı bir bakış açısı sunulmuştur. Kitap, biyolojik materyalizm açısından güçlü bir içerik sunmakta ve canlılığın doğa yasalarına dayandığını vurgulamaktadır.

2.1.5. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939)

1939 basımlı bu biyoloji kitabı, döneminin bilimsel anlayışını yansıtan bir eser olarak incelendiğinde, biyolojik materyalizm ve Darwinizm ile ilişkisi açısından değerlendirilmeye değer bir içeriğe sahiptir. Kitapta, canlıların yapısı, evrimi, çoğaltılması ve sınıflandırılması gibi konular ele alınmış olup, bu alanlardaki bilimsel yaklaşımların bölgesel ve dönemsel farklılıklar taşıdığı görülmektedir.

Biyolojik materyalizm, tüm biyolojik olayların fiziksel ve kimyasal mekanizmalarla açıklandığını savunan bir görüştür. Kitabın “*Hücre ve Hücrenin Hayat Gösterileri*” bölümü bu bağlamda ele alındığında, bütün canlıların hücrelerden oluştuğu ve Robert Hook'un buluşları üzerinden bir hücre teorisi sunulduğu görülmektedir. Bu yaklaşım, materyalist biyoloji anlayışıyla uyumludur.

Biyolojik evrimin insan türü üzerindeki etkisini açıklamak amacıyla kitabın ilgili bölümünde, “insana ait olduklarında şüphe bulunmayan âletler, resimler ve meskenler ancak dördüncü zaman yerlerinde bulunmaktadır” ifadesine yer verilmektedir. Bu tespit, insanın biyolojik geçmişine yönelik evrimsel bir seyir takip ettiğini vurgular.

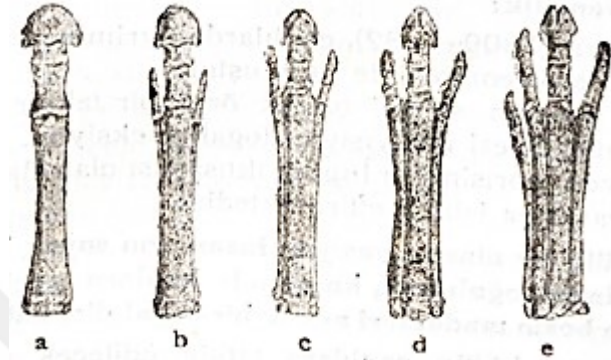
Türlerin değişimi bağlamında, evrim kuramının açıklamalarına zemin hazırlayan teorik tartışmalar da kitabın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Özellikle Lamarck'ın ortaya koyduğu görüşlere atıf yapılarak, “*Lamarck'a göre bütün canlı türleri, içinde yaşadıkları ortamın sıcaklık, ışık, nem, iklim ve beslenme şartları gibi dış tesirleri altında değişmektedir*” denilmiştir. Bu açıklama, türlerin çevresel faktörler doğrultusunda şekillendiğini savunan erken evrim teorilerini yansıtmaktadır.

Evrim teorilerinin gelişimini açıklayan kısımlarda, “*bitkilerle hayvanların sınıflaması bahsinde de anlatıldığı gibi, türler birbirine benzeyen bireylerin koleksiyonudur*” ifadesi kullanılarak tür kavramı açıklanmıştır. Türlerin sabit kalmadığı ve değişime açık olduğu düşüncesi, “*daha sonraları yerin tabakaları arasında bulunan fosillerin, her tabaka serisinin teşekkül sırasında ayrı ayrı bitki ve hayvanların yaşamış olduklarını göstermeleri üzerine*” şeklinde belirtilmiştir. Bu ifade, fosil kayıtlarının evrim teorisine sağladığı desteği ortaya koymaktadır.

Kitabın fosil bilimiyle ilgili bölümünde, evrimsel geçişlerin örnekleri üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Örneğin, “*ikinci zamanın son tabaka serisinde bulunan Arkeopteriks fosili ile bugün yapı ve yapılarıyla ayrı bir sınıfı teşkil eden kuşların, sürüngenlerden meydana geldikleri*” belirtilmiştir. Arkeopteriks fosilinin “*kanat ve teleklerle kuş vasıflarını göstermekle beraber gagasının dişli ve kuyruğunun birçok omurlardan ibaret uzun bir şekilde oluşu ile sürüngenleri andırdığı*” vurgulanmıştır.

Buna ek olarak, farklı türlerin evrimsel ilişkisinin izleri üzerinden yapılan açıklamalarda, “*atın da beş parmaklı bir atadan geldiğini paleontoloji göstermektedir*” ifadesi ile ata türlerden türeme süreci somut örneklerle desteklenmektedir. Bu yaklaşım, türlerin evrimsel süreç içerisinde geçirdiği değişimleri anlamak açısından önem arz etmektedir.

Şekil 10: At Fosillerinde Parmak Yapısının Farklılaşması

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939: 72)

Sonuç olarak, kitap hem Lamarckçı açıklamaları hem de Darwinci evrim anlayışını sistematik bir şekilde sunmaktadır. Kitabın dili döneminin bilimsel seviyesini yansıtmakla birlikte, yer yer çevresel etkiler ve doğal seçim süreçlerine verilen ağırlıkla evrim teorisinin temel prensiplerini öğrencilere aktarmayı hedeflemiştir.

2.1.6. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939)

1930'lu yıllar, Türkiye'de eğitim sisteminin köklü bir dönüşüm geçirdiği, modern bilimsel yöntemlerin müfredata entegre edilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Maarif Vekâleti tarafından basılan bu kitaplar, Cumhuriyet'in bilimsel ilerlemeye verdiği önemin bir göstergesi olmakla birlikte, dönemin bilim anlayışını da yansıtmaktadır. Materyalist biyoloji perspektifi, canlıların doğa yasalarına tabi olduğu ve doğaüstü açıklamalara yer verilmemesi gerektiğini savunur.

Kitapta canlıların sınıflandırılması ve biyolojik özellikleri ele alınırken, evrim kuramına dolaylı referanslar yapılmaktadır. Örneğin, bitkilerin sudan karaya geçiş süreçleri anlatılırken, bazı türlerin hem suda hem de karada yaşayabilmesi, adaptasyon kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

Şekil 11: İlkel Su Bitkilerinde Adaptasyon Modelleri

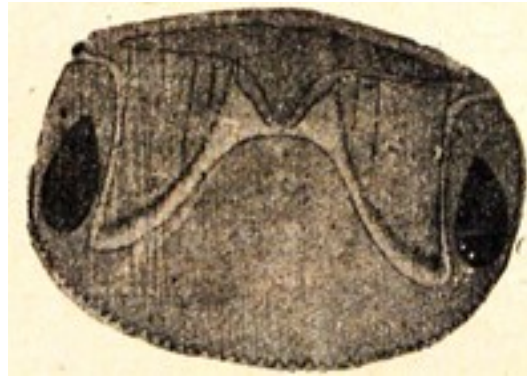

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939: 29)

Evrimsel sürecin mekanizmalarına, doğal seçim ya da mutasyonların birikimine dair açıklamalar yetersizdir. Bu durum, dönemin biyoloji öğretiminde evrimsel biyolojinin tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir.

Kitabın belirli bölümlerinde, çevresel faktörlerin canlılar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Özellikle su altı yaşamı, bitkilerin kurak bölgelere uyumu ve hayvanların çeşitli habitatlara adaptasyonu gibi konular materyalist biyolojinin temel ilkelerine uygundur. Örneğin, su içinde yaşayan organizmaların yoğunluk farkları nedeniyle asılı kalabilmesi ve bunun biyomekanik prensiplere dayandırılması, doğaüstü açıklamalardan kaçınıldığını göstermektedir.

Şekil 12: Su Ortamına Özgü Bitkisel Yapılaşma

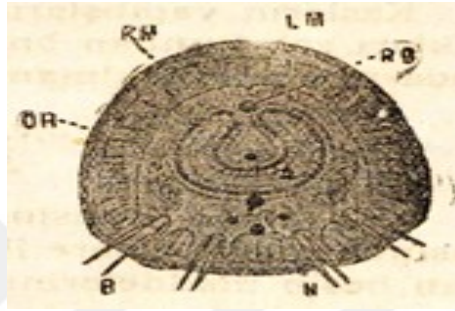
Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939: 41)

Adaptasyonun kalıtsal aktarımı ve genetik temelinin eksik olması, biyolojide modern evrimsel sentezle bağdaşmayan bir durumdur.

Kitap, biyocoğrafya konusuna geniş yer ayırmakta ve farklı bölgelerdeki ekosistemleri (ormanlar, çöller, kutup bölgeleri vb.) ele almaktadır. Bu durum, canlıların coğrafi dağılımlarının çevresel faktörlerle şekillendiğini vurgulaması açısından önemlidir. Canlıların yaşadıkları ortamlar, fiziksel ve kimyasal faktörlerle açıklanmaktadır. Örneğin, denizlerde oksijen ve karbon dioksit oranlarının derinlikle değişimi biyolojik süreçler açısından önemli bir açıklamadır.

Kitapta, hayvanların hareket sistemleri, solunum organları ve beslenme biçimleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Şekil 13: Basit Organizasyonlu Hayvanlarda İç Yapı

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939: 89)

Örneğin, solungaçlı ve akciğerli solunum arasındaki farklar, biyolojik işlevsellik açısından değerlendirilmiştir. Omurgalı ve omurgasızların ortak kökenine dair bir tartışma bulunmamaktadır. Filogenetik ilişkiler ve türler arası genetik bağlantılar konusunda büyük eksiklikler vardır.

Kitapta insanın doğaya etkisi ve tarımın gelişimi gibi konular işlenmiştir. İnsan kültürünün çevreyi nasıl şekillendirdiği ve bunun biyolojik etkileri anlatılmaktadır. Antropoloji ve insan evrimine dair eksik anlatım, dönemin sosyo-politik anlayışının bir sonucu olabilir.

Kitap, doğa olaylarını fiziksel ve kimyasal yasalar çerçevesinde açıklamaya çalışarak canlıların çevresel faktörlere uyumunu materyalist biyolojinin temel ilkeleriyle örtüştürmekte ve adaptasyon süreçlerine dair gözlemsel örnekler sunmaktadır. Evrimsel düşüncüyü tamamen dışlamamış olsa da bu konuyu sınırlı ve eksik bir şekilde ele almıştır.

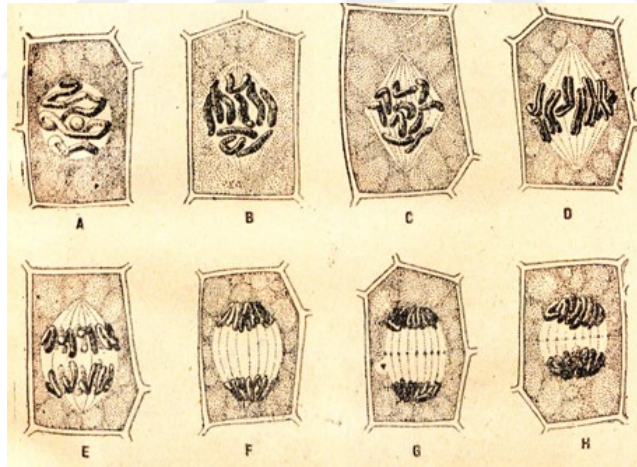
1939 yılında basılmış olan “*Biyoloji II*” kitabı, dönemin bilimsel anlayışını yansıtan bir kitaptır. Materyalist biyoloji açısından değerlendirildiğinde, fiziksel ve kimyasal yasalarla açıklama yapma eğilimi güçlüdür. Ancak, dönemin politik ve eğitimsel bağlamı düşünüldüğünde, bu eksiklikler kısmen anlaşılabilir.

2.1.7. Lise Biyoloji-I (İstanbul Maarif Matbaası, 1940)

Maarif Matbaası tarafından 1940 yılında yayımlanan Biyoloji I kitabı, dönemin biyoloji eğitiminde kullanılan temel ders kitaplarından biri olarak öne çıkmaktadır. Kitap, biyolojik organizmaların yapısı, işleyişi ve evrimi hakkında bilimsel bilgiler sunmayı amaçlamaktadır.

“Hücre ve Hücrenin Hayat Gösterileri” kısmında, canlı organizmaların temel yapı taşının hücre olduğu belirtilmektedir. Kitabın genelinde biyolojik süreçlerin tamamen fiziksel ve kimyasal mekanizmalara dayandığına dair güçlü bir vurgu bulunmamaktadır. Kitapta, bölünmenin temel aşamaları olan mitoz bölünme adımları anlatılmaktadır. Metinde, “çekirdek içindeki sık ve karışık durumda olan kromatik iplik daha ziyade göze çarpacek bir iplik şeklini alır” denilerek, hücre bölünmesinin ilk evresi tanımlanmıştır. Devamında, “çekirdekçik kaybolur ve kromatik iplik parçalara ayrılır. Bu her parçaya bir kromozom adı verilir” ifadesiyle mitotik süreç ayrıntılandırılmıştır. Bitki hücresindeki mitoz bölünmenin çeşitli safhaları (A’dan H’ye) görsel olarak sunulmuştur. Bu açıklamalar, hücresel düzeyde genetik bilginin aktarımının evrimsel sürekliliğini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

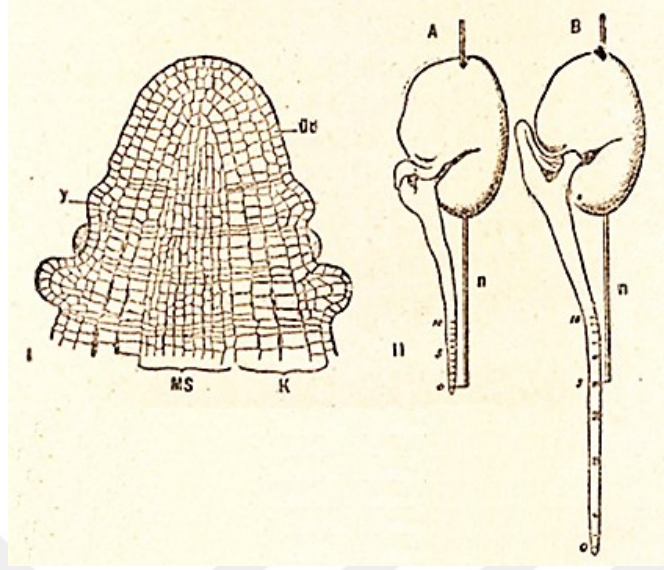
Şekil 14: Bitki Hücresinde Mitoz Bölünme Evreleri (A-H)

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Maarif Matbaası, 1940: 56)

Kitapta bitkisel organizmalarda doku farklılaşması süreci de ele alınmıştır. Metinde, “bir sürgen doku farklılaşarak muhtelif şekilde değişmez dokuları meydana getirir” denilerek, bitki dokularının özelleşme süreci vurgulanmaktadır. Ayrıca, sürgen dokunun bitkilerde “kök, gövde, dal uçlarında uzunluğuna büyüme” yarattığı belirtilmiştir. Kök uçlarındaki büyüme bölgesi ve hücre farklılaşmasının erken evreleri (epidermis oluşumu gibi) detaylı şekilde çizilmiştir.

Şekil 15: Bitkisel Dokularda Farklılaşma

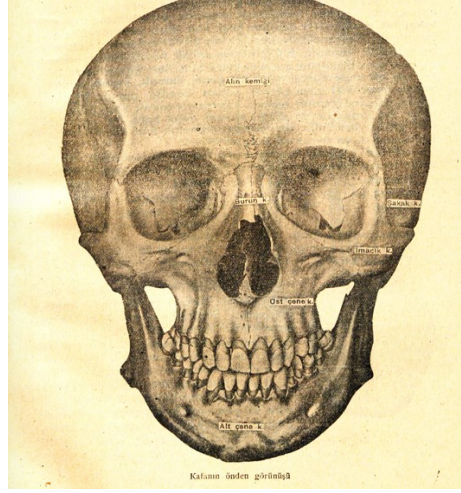

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Maarif Matbaası, 1940: 66)

Kitapta evrim teorisine dair belirgin referanslar bulunmakla birlikte, Charles Darwin'in doğal seçilim kuramına yapılan vurgular sınırlıdır. Üçüncü Bölüm "*Yüksek Bitkilerin Yapısı ve Hayat Gösterileri*" kısmında, bitkilerin gelişimi ve sınıflandırılması ele alınırken, türlerin değişimi konusunda doğrudan evrimsel bir açıklama sunulmamaktadır. Türlerin kökenine dair yapılan tartışmalar, tür sabitliği anlayışına daha yakın bir bakış açısı sergilemektedir.

Bununla birlikte, "*İnsan Vücudunun Yapısı ve Çalışması*" kısmında insanın biyolojik gelişimine dair açıklamalar yer almaktadır. İnsan vücudunun anatomik yapısına dair bilgiler sunulan bölümde, baş bölgesi, "*kafatası ve yüz diye iki kısıma ayrılır*" ifadesiyle tanımlanmaktadır. Kafatasının işlevi, beynin ve omurilik ile sinirlerin korunması açısından vurgulanmıştır. Kitapta yer alan görselde alın kemiği, burun, üst çene ve alt çene gibi temel yapılar ayrıntılı şekilde gösterilmiştir.

Şekil 16: İnsan Kafatasının Önden Görünümü

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Maarif Matbaası, 1940: 101)

Türlerin zaman içinde değiştiğini destekleyen veriler sunulmakla birlikte, bu değişimin mekanizmasına dair yeterince açıklama yapılmamaktadır. Özellikle Hayvanların Hareket ve Organ Sistemleri bölümünde, hayvanların anatomik adaptasyonları anlatılmaktadır.

Kitap, biyolojik materyalizmin gerektirdiği şekilde canlılık süreçlerini kimyasal temellerle yeterince açıklamamaktadır; özellikle metabolizma ve hücresel işlevler gibi konular yüzeysel bir biçimde ele alınmıştır.

2.1.8. Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1945)

1945 tarihli “*Biyoloji II*” kitabı, dönemin biyoloji anlayışını yansıtan bir eser olup, biyolojik olayları açıklarken biyolojik materyalizm ve Darwinizm perspektiflerinden belirli ölçüde faydalanmaktadır.

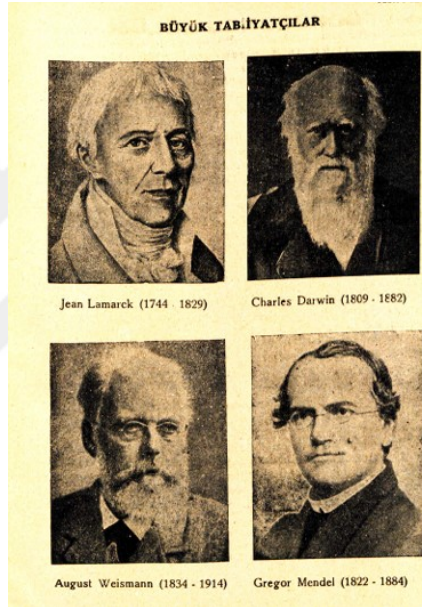
1940 tarihli “*Biyoloji I*” kitabı, dönemin biyoloji anlayışını yansıtan bir eser olup, biyolojik olayları açıklarken biyolojik materyalizm ve Darwinizm perspektiflerinden belirli ölçüde faydalanmaktadır. Ancak, kitabın bazı bölümleri, evrimsel biyolojinin temel taşlarından biri olan doğal seçim mekanizmasına yeterli vurguyu yapmamakta, yer yer Lamarckçı görüşlere veya teleolojik anlatımlara yer vermektedir.

Biyolojik materyalizm, tüm biyolojik süreçlerin fiziksel ve kimyasal yasalar çerçevesinde açıklandığını savunan bir felsefi yaklaşımdır. Kitabın “*Hücre ve Hücrenin Hayat Göstergeleri*” başlıklı birinci bölümü, tüm canlı varlıkların hücrelerden oluştuğunu ve hücrenin biyolojik süreçlerin temel yapı taşı olduğunu vurgulayarak materyalist bir yaklaşım sergilemektedir. Bu, modern hücre teorisi ile örtüşmektedir.

Bununla birlikte, kitabın genel anlatımı zaman zaman biyolojik süreçleri mistik veya teleolojik (amaç odaklı) bir çerçevede açıklamaya eğilimlidir. Örneğin, “Yumurtanın Dölllenmesi ve Çok Hücreli Organizmalarda Gelişim” başlıklı ikinci bölümde, embriyonun gelişimi “mükemmel bir insan inşası” olarak tasvir edilmekte ve süreç sanki belirli bir amaca yönelik ilerliyormuş gibi sunulmaktadır.

Kitabın “Türlerin Değişmesi ve Evrim Teorileri” başlıklı sekizinci bölümü, evrim teorisinin tarihsel gelişimini ele almakta ve özellikle Darwin’in 1859 tarihli “Türlerin Kökeni” adlı eserine referans vermektedir.

Şekil 17: Evrim Teorisi ve Kalıtım Biliminin Öncüleri

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1945: 182)

Bu bölümde evrim teorisinin rekabet halinde olan farklı yaklaşımlarının birbiriyle karıştırıldığı görülmektedir. Örneğin, Lamarckçı görüşler ile Darwin’in doğal seçilim teorisi bir arada verilmekte ve bu teoriler arasında net bir ayrım yapılmamaktadır. Cuvier’in “Katastrof Teorisi” ve Lamarck’ın kullanma-kullanmama prensibi, Darwinci evrim anlayışıyla eşdeğer gibi sunulmaktadır.

Kitabın “Türlerin Sınıflandırılması” başlıklı dördüncü bölümü, biyolojik tür kavramını tanımlarken sistematik biyolojinin temel ilkelerine dayanmaktadır. Ancak, “Türk Irkı Antropolojisi” başlıklı dokuzuncu bölüm, biyolojik ırk kavramını açıklarken antropolojik determinist bir söylem kullanmaktadır. Bu bölümde, ırkların biyolojik olarak üstün veya aşağı derecelere sahip olduğu fikri işlenmekte ve brakisefal kafatası şeklinin “mükemmel insan kafatası” olduğu gibi bilimsel temele dayanmayan iddialar ortaya atılmaktadır.

Şekil 18: Alemden Sınıfa Biyolojik Klasifikasyon

**Bitkilerin sistematik tabloları
(Alemden sınıfa kadar)**

	Şube	Alt şube	Sınıf
Bitkiler Alemi	1: Tallibitkiler (Köksüz, sapsız ve yapraksız)	Çeksiz bitkiler	1: Aşıktohumlular
	2: Karayosunları (Köksüz fakat sap ve yapraklı)		
	3: Damarlı çiçeksizler (Kök, saplı yapraklı ve damarlı)	2: Kapalıtohumlular	1: Birçenekliler 2: İkiçenekliler
	4: Çiçekli bitkiler		
T. C. Millî Eğitim Bakanlığı YAYIN MÜDÜRLÜĞÜ ARSIV KÜTÜPHANESİNE AİTTİR			

102

**Hayvanların sistematik tabloları
(Alemden sınıfa kadar)**

	Şube	Sınıf	
Hayvanlar Alemi	1: Bir hücreli hayvanlar alt alemi	Omurgasızlar	
	2: Çok hücreli hayvanlar alt alemi		1: Kök bacaklılar
			2: Haşamlılar
			3: Sporlular
	3: Simetrisi bir gövde ve bir eksenle göre olurlar		1: Selenitereler
			2: Süngerler
	4: Bir yüzeye göre iki yanlı simetrisi olurlar		3: Derisidikenliler
			1: Solucanlar
			2: Yumşakçalar
			3: Eklembacaklılar
			4: İki piler
5: Omurgalılar			
1: Balıklar 2: Kurbağagiller 3: Sürüngenler 4: Kuşlar 5: Memeliler			

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Maarif Matbaası, 1945: 202)

Bu, biyolojik materyalizm ve modern evrim teorisi açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir, çünkü evrimsel biyoloji biyolojik çeşitliliğin çevresel uyum ve doğal seçim yoluyla şekillendiğini vurgular. Oysa kitabın bu bölümü, ırkların hiyerarşik bir yapıya sahip olduğu fikrini ima ederek, biyolojik determinizme dayalı hatalı bir perspektif sunmaktadır.

Kitabın “*Bitki ve Hayvanlarda Çoğalma ve Kalıtım*” başlıklı yedinci bölümü, eşeysiz ve eşeyli üreme biçimlerini ele alarak biyolojik materyalizme uygun bir anlatım sunmaktadır.

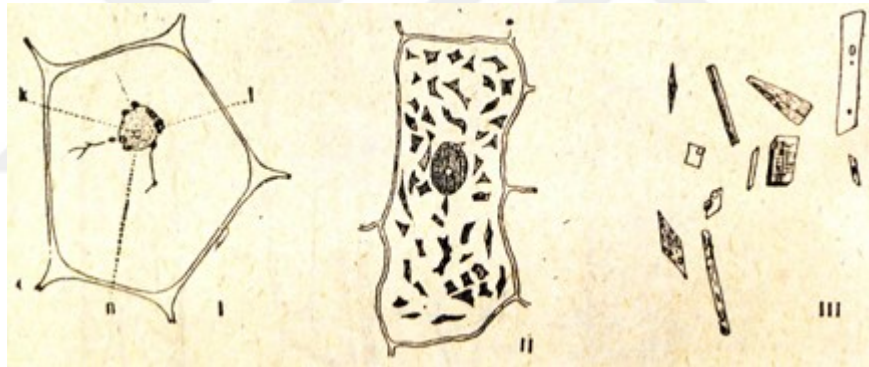
Öncelikle, hücre teorisi ve biyolojik organizasyon konularında bilimsel çerçevede bilgi sunması, kitabın en güçlü yönlerinden biridir. Canlıların temel yapı taşı olarak hücrenin işlevlerini açıklaması ve biyolojik organizasyonu detaylandırması, dönemin biyoloji anlayışını yansıtan önemli katkılardan biridir. Ayrıca, türlerin sınıflandırılması ve biyolojik sistematik konularına belirli bir doğruluk payı ile yer verilmesi, kitabın bilimsel değerini artıran unsurlar arasında bulunmaktadır. Özellikle, evrim teorisinin tarihsel gelişimini ele alarak Darwin’in katkılarına yer vermesi, dönemin bilimsel gelişmelerini takip ettiğini göstermektedir.

2.1.9. Lise Biyoloji-I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947)

1947 tarihli “*Biyoloji I*” kitabı, dönemin biyoloji anlayışını yansıtan bilimsel bir kaynak olarak dikkat çekmektedir. Kitap, canlıların yapısını ve işleyişini açıklarken, materyalist bilim anlayışına uygun bir şekilde doğaüstü açıklamalara yer vermemekte ve biyolojik süreçleri tamamen fiziksel ve kimyasal yasalar çerçevesinde ele almaktadır.

Kitapta yer alan hücre düzeyindeki incelemelerde ise, protoplazmanın organizmaların yaşam fonksiyonlarındaki merkezi rolü vurgulanmıştır. Protoplazma için “*yaşamakta olan organizmalarda hayat gösterileri ile ilgili ne kadar işlev varsa bunların hücrelerindeki protoplazmadan doğduğu*” ifade edilmiştir. Ayrıca, plastitler arasında yer alan ve bitki hücrelerinde bulunan “*kloroplastların*” yeşil bitkilerin biyolojik işlevlerinde önemli roller üstlendiği belirtilmiştir. Kloroplastların “*inorganik maddelerden organik maddeler yaparak*” yaşam için gerekli temel bileşenleri ürettiği açıklaması, fotosentezin evrimsel başarıdaki kritik etkisini göstermektedir.

Şekil 19: Protoplazma ve Hücre İçi Plastit Dağılımı

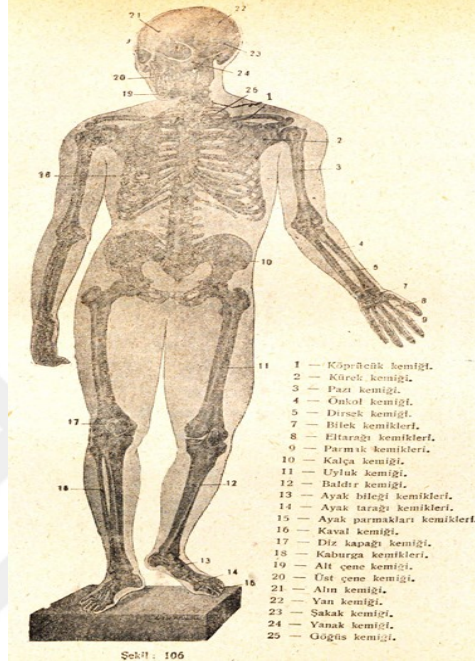
Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 17)

Bu bölümde, canlıların hücresel yapılardan meydana geldiği ve biyolojik süreçlerin gözlemlenebilir ve ölçülebilir olduğu vurgulanmaktadır. Bu, materyalist bilim anlayışına uygun bir yaklaşımdır çünkü canlı organizmaların doğa yasaları çerçevesinde incelenebileceğini ve metafizik bir açıklamaya gerek duyulmadığını göstermektedir.

Benzer şekilde, “*İnsan Vücudunun Yapısı ve Çalışması*” başlıklı dördüncü bölümde insan bedeninin gelişimi doğumdan itibaren bilimsel süreçlerle açıklanmaktadır. İnsan iskelet sistemi üzerine yapılan mikroskopik incelemelerde, kıkırdak ve kemik dokusunun yapısal farklılıkları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Mikroskopik analizlerde, ince kıkırdak parçalarında “*tek veya birkaç hücrenin küçük yuvarlak veya uzunca hücreler (kıkırdak hücreleri) halinde*” bulunduğu belirtilmektedir. Bu ifade, kıkırdak dokusunun esnekliğini sağlayan hücresel düzenin önemine işaret etmektedir. Öte yandan, kemik dokusunda, birbirine paralel uzanan Havers kanalcıkları

vasıtasıyla kemik beslenmesi sağlanmaktadır. Metinde belirtildiği üzere, “*Havers kanalcıklarında kemiği besleyen kan damarları dolaşmaktadır*” Bu açıklamalar, evrimsel biyolojide iskelet yapısının organizmaların çevresel adaptasyonlarıyla nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından önemli bir kanıt sunmaktadır.

Şekil 20: İnsan İskelet Sisteminin Genel Anatomisi

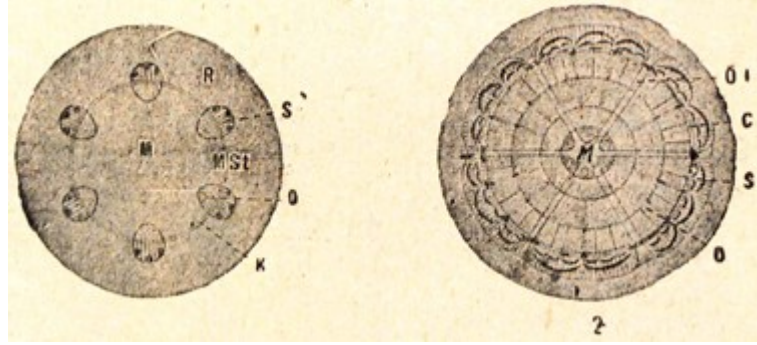

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 39)

Buna karşın, kitabın insan bilincinin doğası, duygu ve düşünce süreçleri gibi konuları ele almadığı görülmektedir. Materyalist bakış açısıyla, insan zihninin de biyolojik temellere dayandığını açıklamak önemli olurdu.

Bitkilerde iç yapı incelendiğinde ise, gövde kesitlerinde belirgin bir organizasyon gözlemlenmektedir. Gövdenin en dış kısmının “*üst deri (epiderm)*” olarak adlandırıldığı ve bu tabakanın üzerinde “*hava girişine yarar delikler (gözenek)*” bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca, kabuk tabakası altında bulunan klorofilli parankima hücrelerinin varlığı, bitkilerin fotosentez süreçlerine doğrudan katkı sağladığını göstermektedir. Gövde yapısında “*odun damarları demeti*” ve “*soymuk damarları demeti*” gibi taşıma sistemlerinin oluşması bitkilerin çevresel koşullara adaptasyon kabiliyetinin evrimsel süreçte nasıl geliştiğini destekleyen biyolojik bir mekanizma olarak değerlendirilebilir.

Şekil 21: Epidermis, Parankima ve İletim Demetlerinin Organizasyonu

Kaynak: Lise Biyoloji-I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 58)

Benzer şekilde, “*İnsanın Gelişimi ve Organların Büyümesi*” bölümünde insan vücudunun büyüme sürecine dair bilimsel açıklamalar verilmiş olsa da insanların biyolojik evrim sürecine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Genetik bilginin eksikliği, kitabın bilimsel derinliğini sınırlandıran bir diğer önemli eksikliklerdir. Mendel genetiği, kalıtım yasaları veya DNA’nın yapısı gibi konulara kitapta yer verilmemiştir. Oysa 1940’lı yıllarda genetik bilimi hızla gelişmekteydi ve biyoloji eğitiminin temel bir parçası haline geliyordu. “*Döllenme ve Çok Hücreli Organizmanın Meydana Gelmesi*” bölümünde yalnızca hücrelerin bölünmesi ve çoğalması anlatılmakta, ancak genetik materyalin nasıl aktarıldığı ve kalıtım mekanizması hakkında bilimsel açıklamalar verilmemektedir.

Beyin ve sinir sistemi konularında yüzeysel açıklamalar, kitabın bilimsel bütünlüğünü tamamlayamamasına neden olmaktadır. “*İrade ve Refleks*” başlıklı bölümler, reflekslerin nasıl çalıştığını açıklasa da beyin ve sinir sisteminin nasıl evrimleştiğine dair herhangi bir bilimsel tartışma içermemektedir. Sinir sisteminin işleyişi yüzeysel olarak ele alınmış, ancak beyin gelişiminin biyolojik temelleri, sinir hücrelerinin nasıl çalıştığı ve beyin işlevlerinin nasıl organize olduğu konusunda yeterli bilgi verilmemiştir.

2.1.10. Lise Biyoloji-II (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947)

1947 tarihli Biyoloji I kitabı analiz edildiğinde İlk bölümde, tatlı su canlılarının çevresel sıcaklık değişimlerine karşı geliştirdikleri uyum mekanizmalarından bahsedilmektedir. Nilüfer bitkisi örneği verilerek, “*tatlı sularda yaşayan canlılar kış soğuğuna karşı koruma şekillerine sahiptir*” ifadesi öne çıkarılmıştır. Özellikle kış tomurcukları ile bitkilerin ve bazı hayvanların (örneğin kurbağa zehiri bitkisi) hayatta kalma stratejileri anlatılmıştır. Ayrıca “*tatlı sularda ışığın su tarafından kuvvetle emilmesi*” nedeniyle ışığın derinliklere az ulaştığı belirtilmiştir.

Şekil 22: Tatlı Su Ekosistemlerinde Adaptasyon

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 5)

Tropik bölgelerin kurak yerlerinde oluşan bitki toplulukları anlatılmaktadır. “Bilhassa tropik bölgenin kurak yerlerinde seyrek ağaç ve ağaççıklardan ibaret ayrı bir bitki birliği” savan olarak tanımlanmıştır. Metinde “*savanların seyrek ağaç ve ağaççıklar arasında zemin otlarla döşelidir*” bilgisi verilmiş ve Batı Afrika, Brezilya ve Venezuela’da tipik savanların bulunduğu belirtilmiştir. Bu şekilde, farklı coğrafi bölgelerde bitki örtüsü tipleri açıklanmıştır.

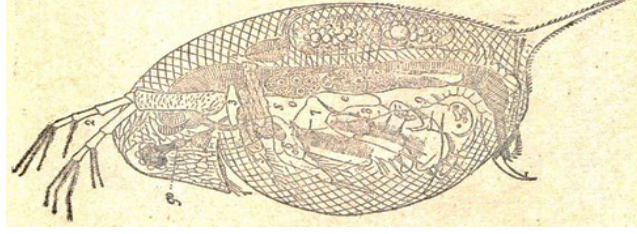
Şekil 23: Tropik Bölgelerde Savan Ekosisteminin Tipik Görünümü

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 27)

Kitapta, sulara yaşayan kabuklularda ağız bezlerinin bulunmadığı, ancak omurgalılarda ağız ve tükürük bezlerinin geliştiği anlatılmaktadır. Su piresi (*Daphnia pulex*) örneği üzerinden su canlılarının sindirim sistemlerinin farklılıkları vurgulanmıştır. Metinde “*sularda yaşayan kabuklularda ağız bezleri yoktur. Fakat omurgalılarda ağız bezleri, tükürük bezleri adını alır*” denilmektedir. Böylece canlılar arasındaki sindirim adaptasyonları açıklanmıştır.

Şekil 24: Daphnia pulex (Su Piresi) İç Anatomisi

Kaynak: Lise Biyoloji-II (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947: 63)

Ancak kitapta sinir sisteminin nasıl çalıştığı, sinir hücrelerinin nasıl iletişim kurduğu ve beynin işlevlerinin nasıl düzenlendiği konusunda yeterli bilgi verilmemiştir. Bu kitap, döneminin biyoloji eğitimi açısından önemli bir kaynak olup, doğa olaylarını materyalist bir perspektifle ele almaktadır. Canlıların biyolojik süreçleri bilimsel bir çerçevede açıklanmış, doğaüstü veya ruhsal unsurlara yer verilmemiştir. Bu yönüyle materyalist bilim anlayışıyla uyumlu bir eser olduğu söylenebilir.

2.2. Tarih Kitapları

2.2.1. Ortaokul Tarih III (İstanbul Devlet Matbaası, 1931)

1931 basımı Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi adlı eser, içerik ve yaklaşım bakımından Cumhuriyet döneminin bilimsel ve laik eğitim anlayışının bir ürünüdür. Kitapta doğaüstü açıklamalardan kaçınılması ve tarihsel olayların insan iradesi, siyasi kararlar ve sosyal gelişmeler üzerinden ele alınması, dolaylı da olsa materyalist bir tarih yaklaşımını yansıtmaktadır. Özellikle “*Gayr-i müsait meclisler, imparatorlukların umumi menfaatine, kamu menfaatlerine hizmet edemiyordu.*” ifadesi, bireylerin ve toplumların çıkarlarının dünyevi temellerle açıklandığını göstermektedir.

Bununla birlikte, eser felsefi anlamda sistematik bir materyalizm anlayışı taşımamaktadır. Toplumsal dönüşümler daha çok hükümdarların iradesi, diplomatik girişimler ve askeri hareketlilikler temelinde açıklanmıştır. Örneğin, “Sultan Hamid idaresi” başlığı altında Abdülhamid'in yönetim tarzı anlatılırken, bireylerin sınıfsal konumu, üretim ilişkileri veya ekonomik yapılar yerine, padişahın kişisel politikaları merkeze alınmıştır: “*Abdülhamid'in irticai bir mahiyeti aldığı ve Meclis-i Mebusanı fiilen işlemez hale getirdiği*” belirtilmiştir. Bu tür açıklamalar, sınıf çatışmalarını veya ekonomik altyapı unsurlarını göz ardı eden bir yaklaşımı ortaya koymaktadır.

Toplumların ve devletlerin gelişimi ya da çöküşü, biyolojik evrim yasalarına benzer süreçlerle açıklanmamıştır. Bunun yerine, siyasi ve askeri üstünlük veya zayıflıklar temel

alınmıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme süreci anlatılırken, “İmparatorluğun inhitatı, teshil eden birçok sebepler arasında en mühimi, askeri teşkilatın bozulması ve Avrupa'nın üstünlüğü karşısında Osmanlı Devleti'nin geri kalmasıdır.” ifadesi kullanılmıştır. Burada değişim, evrimsel bir sürecin parçası olarak değil, daha çok askeri ve idari zafiyetlerin bir sonucu olarak yorumlanmaktadır.

Kitapta sosyal Darwinizmin izlerine de rastlanmamaktadır. Milletlerin veya devletlerin bir “doğal seleksiyon” süreci içerisinde hayatta kaldıkları ya da elendikleri gibi bir anlayış geliştirilmemiştir. İmparatorlukların yükselişi ve çöküşü, tamamen insan faaliyetlerine, siyasi hatalara veya askeri başarısızlıklara bağlanmıştır. Örneğin, “Avrupa devletlerinin birleşerek Türkleri Avrupa'dan atma siyaseti” gibi ifadeler, tarihsel süreçlerin bilinçli insan müdahaleleriyle şekillendiği yönündeki klasik tarih yazım tarzını yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, eserde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yükselişi anlatılırken, çevresel ve sosyal koşulların etkisine sınırlı da olsa değinilmiştir. “Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve Bizans'ın zaafından istifade etmeleri”, ortam koşullarının siyasi gelişmeler üzerindeki etkisini vurgulayan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Ancak bu yaklaşım, modern biyolojik Darwinizmin canlılar arasında çevresel uyumla hayatta kalma mücadelesini açıklayan kavramsal çerçevesinden oldukça uzaktadır.

Sonuç olarak, Tarih III eseri, materyalist bakış açısına kısmen yaklaşan, ancak bunu sistemli bir felsefi düzeye taşımayan bir tarih anlayışını yansıtmaktadır. Doğüstü unsurların dışlanması ve olayların dünyevi nedenlerle açıklanması önemli bir bilimsel gelişmedir. Ancak sınıfsal analizlerin ve evrimsel biyoloji ilkelerinin eksikliği, eserin bilimsel materyalizm ve Darwinizm açısından sınırlı bir derinliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, kitap, dönemin pozitivist ve akılcı eğitim politikalarının bir ürünü olarak, tarihe rasyonel bir yaklaşım geliştirilmesine önemli katkı sağlamıştır.

2.2.2. Ortaokul Tarih I (İstanbul Devlet Matbaası, 1932)

Cumhuriyet'in erken döneminde hazırlanan tarih kitaplarında, insanlık tarihi ve doğa olayları açıklanırken belirgin bir şekilde materyalist ve evrimci bir yaklaşım benimsenmiştir.

Kitapların özellikle “Beşer Tarihine Giriş” başlıklı bölümlerinde, hayatın başlangıcı ve insan türlerinin ortaya çıkışı doğrudan bilimsel bir çerçevede ele alınmıştır. “*Artık, hayatın 6 bin senelik değil, milyonlarca senelik olduğu anlaşılmıştır.*” ifadesi, klasik dini yaklaşımlara doğrudan bir eleştiri niteliği taşımakta ve modern jeoloji ile evrim teorisinin varsayımlarını desteklemektedir. Bu yaklaşım, hayatın ortaya çıkışının yalnızca kutsal metinlere değil, bilimsel bulgulara dayandırılması gerektiğini vurgular.

Kitapta, yaşamın en basit formlardan başlayarak daha karmaşık organizmalara evrildiği anlatılmaktadır. Hayat zincirinin anlatıldığı bölümde, ilk canlı kalıntıların küçük deniz kabukları ve yosunlar olduğu belirtilir: “*Küçük hayvan kabukları, deniz otlarının sapları gibi şeylerdir.*”. Bu anlatım, Darwin’in evrim teorisinde yer alan canlıların zaman içerisinde değişim ve gelişim gösterdiği tezine açık bir paralellik göstermektedir.

İnsan türleri arasındaki farklılıklar da evrimsel biyoloji çerçevesinde ele alınmış, ırklar arasındaki değişiklikler fiziksel özellikler temelinde açıklanmıştır. “*İnsan yüzleri geniş-kısa ve dar-uzun olabilir.*” ifadesiyle, insan popülasyonları arasındaki morfolojik çeşitlilik, doğa koşullarına ve evrimsel adaptasyon süreçlerine bağlanmıştır.

İnsan topluluklarının göçleri ve medeniyetlerin yükselip çökmesi gibi olgular da tamamen maddi koşullarla açıklanmıştır. “*İnsanların muhtelif keşif ve icatları bir memleket ahalisinin diğer taraflara muhacereti suretiyle veya ticaret vasıtasıyla dünya yüzüne yayılmıştır.*” şeklindeki ifade, toplumsal değişimlerin ekonomik, coğrafi ve sosyal faktörlere dayalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarih kitaplarında ayrıca insanlık tarihinin bilimsel yöntemlerle aydınlatılabileceği görüşü işlenmiştir. Fosil kayıtlarının bilimsel yöntemlerle incelenmesinin insanlık tarihine dair yanlış inançları düzelttiği vurgulanarak şöyle denilmiştir: “*Bu anlayış, arzdaki kaya tabakaları ile onların arasındaki fosillerin, 100 seneden beri, usul dairesinde tetkiki sayesinde olmuştur.*”. Bu ifade, bilimsel yöntemin kutsal anlatılara karşı bir alternatif oluşturduğunu gösterir.

Sonuç olarak, 1930’lu yıllarda hazırlanan bu tarih kitapları, insanlık tarihini ve doğayı açıklarken materyalist ve evrimci bir perspektif benimsemiştir.

2.2.3. Ortaokul Tarih II (İstanbul Maarif Matbaası, 1939)

Cumhuriyetin erken dönem tarih ders kitaplarında gözlemlenen tarih anlatısı, evrimci ve materyalist bir perspektifle şekillenmiştir. 1939 tarihli “*Ortaokul İçin Tarih II*” kitabı da bu genel eğilimi sürdürmekte, insanlık tarihini doğa olayları ve maddi şartlar temelinde açıklamaktadır.

Kitabın “*Tarihin Devirlere Ayrılması*” bölümünde insanlık tarihinin tasnifi, üretim araçlarına göre yapılmıştır. Bu sınıflamada “*Yontma Taş Devri, Cilalı Taş Devri ve Maden Devri (bakır, tunç, demir)*” gibi dönemler yer almakta ve her devrin insan yaşamında belirli teknik ilerlemeleri temsil ettiği belirtilmektedir. Bu yaklaşım, toplumsal gelişimi ilahi bir plana değil, doğrudan insanın doğa üzerindeki maddi hâkimiyetine dayandırmaktadır.

İlk insan topluluklarının yaşadığı dönemler tanımlanırken, coğrafi ve iklimsel koşulların insan yaşamı üzerindeki belirleyici etkisi vurgulanmıştır. Görsellerde, özellikle “*Muhaceret ve*

Tesirleri” bölümünde, insanların iklim değişiklikleri ve avcılık gibi ekonomik zorunluluklarla yer değiştirdiği anlatılmaktadır. Kitapta yer alan ifadeyle: “*İnsanlar, muhtelif keşif ve icatları bir memleket ahalisi ile diğer taraflara muhaceret vasıtasıyla yaymışlardır*” Bu ifade, insanlık tarihinin maddi nedenlerle, özellikle üretim ve geçim kaynaklarının etkisiyle şekillendiğini gösterir.

Biyolojik evrim konusundaki Darwinist anlayış da kitapta açık bir şekilde yer almaktadır. “Beşer Tarihine Giriş” bölümünde insan ırkları arasındaki farkların kafatası şekli, yüz hatları ve boy uzunluğu gibi fiziksel özelliklere göre belirlendiği ifade edilmiştir. “*İnsanların boylarının uzunluklarına, kısalıklarına göre de ırklarına nispetle ifade edilirler: yüksek boylu, orta boylu ve kısa boylu ırklar vardır*”. Bu açıklamalar, insanın kökenini ve çeşitliliğini biyolojik evrim temelinde açıklayan Darwinist anlayışa dayanmaktadır.

İnsanlığın ilk hayat izleri, jeolojik süreçlere ve fosil bulgularına dayanılarak açıklanmaktadır. “*Eski kayalar içinde gömülü kalmış eski devir hayvan ve nebatat kalıntılarına fosil denir.*” İfadesiyle fosillerin, hayatın milyonlarca yıllık bir evrim sürecinin belgeleri olduğu belirtilmektedir.

Daha ileri bölümlerde, toplumların gelişimi yine üretim araçlarının evrimiyle açıklanmıştır. Mesela, “Demir Devri”nin anlatıldığı kısımda, demirin bulunmasının insanlık tarihinde büyük bir sıçrama yarattığı belirtilmekte ve bu teknolojik gelişmenin toplumların askerî ve ekonomik güçlerini doğrudan etkilediği ifade edilmektedir. “*Demir devrinde medeniyet seviyesi her devirden yüksektir*” ifadesi, teknik gelişmenin doğrudan toplumsal yapıyı belirlediğini göstermektedir.

Orta Çağ’ın tasvir edildiği kısımlarda da (örneğin “Orta Zamana Girerken” başlığı altında) Roma İmparatorluğu’nun çözülmesi ekonomik bozulmalara, ahlakî çöküşlere ve sosyal yapının dağılmasına bağlanmakta; metafizik açıklamalar yerine sosyal ve iktisadî nedenler ön planda tutulmaktadır. Şu dikkat çekici cümlede olduğu gibi: “*Roma’da şehir halkı işsiz kalmış, yığınlar hâlinde köylerden şehirlere akın etmiş, şehirlerde sefalet artmıştı.*”

Elde edilen bilgiler göstermektedir ki, erken Cumhuriyet dönemi tarih eğitiminde materyalizm ve Darwinizm yalnızca doğa bilimleri alanıyla sınırlı kalmamış, insanlık tarihinin, toplumların doğuş ve yıkılış süreçlerinin yorumlanmasında da temel bir yöntem olarak benimsenmiştir.

2.2.4. Ortaokul Tarih II (İstanbul Maarif Matbaası, 1940)

Cumhuriyet dönemi tarih kitaplarında görülen anlatım tarzı, insanlık tarihini doğaüstü güçlerden arındırarak maddi ve fiziksel şartlarla açıklayan materyalist tarih anlayışının etkilerini güçlü biçimde yansıtmaktadır. Son görsellerde yer alan Papalarla İmparatorlar Kavgası başlıklı bölümde, dinî kurumların bile iktidar mücadelesi ekseninde değerlendirildiği görülmektedir.

Kitapta, papaların krallar üzerinde otorite kurmaya çalıştıkları belirtilerek şu ifadeye yer verilmektedir: “*Papalar yalnız Hristiyanları dini nüfuzları ile idare etmek istemiyorlar; aynı zamanda kralları da kendi nüfuzları altına almak istiyorlardı.*” Bu anlatım, toplumsal kurumların doğaüstü bir yetkiyle değil, maddi çıkarlar ve güç ilişkileriyle yönlendiği materyalist görüşle birebir örtüşmektedir.

Mısır Suriye Türk Devletleri bölümünde anlatıldığı üzere, Tulunoğulları Devleti'nin kurulmasıyla birlikte bölgedeki Türk etkisi güçlenmiştir. Burada tarihsel gelişmeler, dini ya da kadenci bir anlayışla değil, askeri ve siyasal güç dengeleriyle açıklanmaktadır. Kitapta, “*Suriye’de ve Mısır’da askeri kuvvetler içinde Türklerin rolü büyüktü.*” ifadesiyle, tarihsel sürecin maddi ve insan gücü temelli bir çerçevede geliştiği açıkça vurgulanmaktadır.

Türk-Arap Mücadelesi başlıklı bölümde, çatışmaların temel nedenleri doğrudan maddi koşullara bağlanmaktadır. Kitapta şu cümle dikkat çekicidir: “*Araplar, Horasan’da Türk yurtlarına girerek buraları ele geçirmeye çalıştılar.*” Bu ifade, toplumlar arasındaki mücadelenin dini gerekçelerle değil, somut toprak ve güç mücadeleleriyle geliştiğini göstermektedir. Bu da materyalist tarih anlayışının temel varsayımlarından biridir.

Öte yandan, İspanya'nın Fethi bölümünde de Arapların Avrupa içlerine kadar ilerlemeleri, ekonomik ve askeri çıkarlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Kitapta belirtildiği gibi, “*Araplar Endülü’s’ü fethederek burada yeni bir İslam medeniyeti kurdular.*” ifadesi, kültürel yayılmanın ve medeniyet kurmanın siyasi ve askeri fetihlere dayandığını göstermektedir. Bu anlatım, kültürel değişimlerin ilahi kaderle değil, güç ve hâkimiyet ilişkileriyle bağlantılı olduğunu savunan materyalist görüşle uyumludur.

Arabistan Yarımadası bölümünde, Arap topluluklarının yaşam biçimleri çevresel koşullarla ilişkilendirilmektedir. Kitapta, “*Arabistan’da sıcaklık ve kuraklık, halkın yaşayışını büyük ölçüde etkilemiştir.*” denilerek, toplumların yaşam tarzlarının doğrudan doğa şartları tarafından şekillendiği vurgulanmaktadır. Bu bakış açısı, Darwinizm’in çevreye uyum ve doğal seçilim ilkeleriyle paralellik göstermektedir.

Bulgar Devleti bölümünde de kültürel evrim vurgusu dikkat çekicidir. Kitapta, “*Bulgar Türkleri Slavlarla karışmış ve Slav dilini benimsemişlerdir.*” ifadesi kullanılmıştır. Bu, çevresel ve sosyal etkilerin, toplumların kimliklerinde zamanla nasıl değişim yarattığını gösteren bir örnektir.

Ortazamana Girerken başlıklı bölümde, Roma İmparatorluğu’nun zayıflamasının toplumsal ve ekonomik sebeplere bağlandığı görülmektedir. “*Roma’da sefalet artmış, şehir halkı işsiz kalmıştı.*” şeklindeki ifade, sosyal çöküşlerin ilahi iradeyle değil, maddi hayat koşullarının

bozulmasıyla açıklandığını göstermektedir. Bu da tarihsel değişimlerin materyalist bir bakışla kavrandığının kanıtıdır.

Son olarak, Avrupa Hun-Türk İmparatorluğu ve Başlangıç – Tarihin Devirlere Ayrılması bölümlerinde, toplumsal gelişimin temel ölçütü olarak teknolojik ve üretim araçlarının gelişimi esas alınmıştır. Kitapta, “İnsanlık, Yontma Taş Devri'nden Maden Devri'ne geçerken büyük bir ilerleme kaydetmiştir.” ifadesiyle insanlık tarihi, teknolojik gelişim evrelerine göre sınıflandırılmıştır.

2.2.5. Ortaokul Tarih (İstanbul Maarif Matbaası, 1941)

İnsanın dünya üzerindeki tarihsel gelişimi, incelediğimiz kitapta materyalist ve evrimci bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Kitabın girişinde, tarihin tanımı yapılırken “*Tarih, insan cemiyetlerinin, zaman ve mekân gösterilerek ve sahih olarak, hayatının, kültürünün, incelenip ve nakledilen bir ilmidir*” denilmekte ve böylece insanlık tarihinin doğaüstü müdahalelerle değil, gözlemlenebilir olaylar ve değişimlerle açıklanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu tanım, materyalist tarih anlayışıyla doğrudan uyumludur. Materyalizme göre, toplumların ve insanın evrimi, maddi koşulların ve çevresel etmenlerin bir sonucu olarak görülür.

Kitapta, insan topluluklarının değişim süreci, evrimsel bir yaklaşımla açıklanmaktadır. Örneğin, “*Yontma Taş Devri'nde insanlar yalnız avcı ve balıkçı idi*” ifadesiyle insanın doğaya bağımlı yaşadığı bir döneme işaret edilmekte, sonrasında ise “*Cilâlıtaş Devrinde çoban ve çiftçi olan insanlar hayvanların otlayacakları daha zengin otlaklar ve ekip biçilecek daha verimli topraklar aramağa başladılar*” denilerek ekonomik koşulların değişmesiyle birlikte yaşam biçimlerinde de dönüşüm yaşandığı belirtilmektedir.

Kitap, insan topluluklarının ırksal farklılıklarını da biyolojik evrim ve çevresel adaptasyonla açıklamaktadır. “*Muhtelif ırklar arasındaki mühim farkları gösteren gözlerin şekli, yüzdeki vaziyet gibi daha birçok ölçülebilen kısımlar da vardır*” ifadesi doğrudan antropolojik gözleme dayalıdır ve insan çeşitliliğinin biyolojik süreçlerle, çevreye uyumla şekillendiği fikrini yansıtır. Burada kullanılan “*ırk, aynı kandan gelen ve yapı olarak birbirine benzeyen insanların meydana getirdiği birliktir*” ifadesi de dönemin bilim anlayışına uygun şekilde biyolojik kökenlere vurgu yapmaktadır.

Öte yandan, kitabın dil ve düşünce süreçlerini ele aldığı kısımlarda da Darwinci evrim düşüncesinin etkisi görülmektedir. İnsanların “*ilk devirlerde pek basit bir dille konuşuyorlar, fikirlerini daha çok birtakım hareketlerle anlatıyorlardı*” ifadesi, insanın zihinsel ve kültürel evrim sürecini gösterir.

Materyalist bakış açısının diğer bir yansıması da insan topluluklarının göç ve yerleşme hareketlerinin, doğrudan çevresel zorunluluklara bağlanmasıdır. “*Yontma Taş Devri'nde insanlar yalnız avcı ve balıkçı idiler. Daha iyi av ve balık olan bir yer bulabilmek için yerlerini değiştirirlerdi*” şeklindeki ifade, insanların çevresel kaynaklara göre hareket ettiğini göstermektedir.

Ayrıca, kitapta uygarlığın ilerleyişi de tamamen insan emeğine ve çevreye uyuma bağlanmıştır. “*Bu devirde insanlar taşları birbirine sürtmek suretiyle cillahlaşarak daha çok ve daha çeşitli aletler yaptılar*” cümlesi, insanın ihtiyaçlarını karşılamak için doğayı dönüştürme çabasını göstermekte, dolayısıyla insanın uygarlık kurma sürecinin de doğal bir evrim süreci olduğu fikrini desteklemektedir.

2.2.6. Ortaokul Tarih I (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1947)

İnsanın tarih sahnesine çıkışı ve gelişimi, kitapta yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere, çevresel koşullara ve maddi değişimlere bağlı olarak açıklanmaktadır. “*İnsanların boylarının uzunluklarına, kısıklıklarına göre de yüksek boylu, orta boylu, kısa boylu ırklara ayrılır*” ifadesi, biyolojik çeşitliliğin doğal çevre koşulları altında şekillendiğini gösterir. Bu yaklaşım, doğrudan doğruya Darwinci evrim teorisinin insan türündeki varyasyonları açıklama biçimiyle örtüşmektedir.

Kitabın bir diğer bölümünde, “*Göç eden insanlar, gittikleri yerlere evvelce yerleşmiş olan insanların elinden buraları almak isterdiler*” ifadesiyle, toplumsal çatışmaların ve kültürel değişimlerin maddi koşullardan kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Bu açıklama, materyalist tarih anlayışıyla paraleldir.

İrk kavramına yaklaşım da dönemin bilimsel anlayışını yansıtmaktadır. “*İrk, aynı kandan gelen ve yapıları birbirine benzeyen insanların meydana getirdiği birliktir*” ifadesi, biyolojik determinizmin bir örneği olarak değerlendirilebilir. Darwin sonrası dönemde biyoloji temelli insan çeşitliliği kavramı, sosyal Darwinizm'e kapı aralamıştır. Kitapta kafatası şekline dayalı bir ırk sınıflaması yapılması (“*Kafatasının ve yüzün şekli, boy*” kriterleri, s.11) bu bilimsel görüşün dönemin eğitim materyallerine nasıl yansıdığını göstermektedir.

İnsanların doğa ile mücadelesi ve değişen yaşam biçimleri de eserde dikkat çekici bir şekilde işlenmiştir. “*Yontma Taş Devrinde insanlar yalnız avcı ve balıkçı idi*” ve “*Cıvalı Taş Devrinde çoban ve çiftçi olan insanlar hayvanların otlayacak daha zengin otlaklar ve ekip biçmeğe daha elverişli bereketli topraklar aramışlardır*” açıklamaları, insanın üretim araçlarını geliştirmesi ve çevresini dönüştürmesi sürecini açıklar.

Eserde teknolojik ilerlemenin doğrudan çevresel zorunluluklardan doğduğu anlatılmaktadır: *“Cilalı Taş Devrinde bir kısım insanlar göl kenarlarına yerleşerek evler kurmağa başladılar”* Burada, yerleşik hayata geçişin ve tarımsal üretimin çevresel faktörlerle nasıl tetiklendiği gösterilmektedir. Darwinci evrim teorisinde de canlıların çevreye uyum sağlama zorunluluğu değişimi tetikleyen en önemli etmendir.

İnsanlığın bilgi ve sanat alanındaki ilerlemeleri de eserde doğal bir evrim süreci olarak ele alınmıştır: *“Bu devirde insanlar artık çiftçi ve çoban olmakla beraber, taşlardan ve kemiklerden türlü türlü aletler, silahlar ve eşyalar yapıyorlardı”* İnsanın artan ihtiyaçları doğrultusunda üretim araçlarını geliştirmesi, hem Darwinci doğal seçim fikrinin bir uzantısı hem de materyalist tarih görüşünün açıklayıcı bir unsurudur.

2.2.7. Ortaokul Tarih I (İstanbul Devlet Basımevi, 1937)

1937 basımlı Orta Mektep İçin Tarih I ders kitabı, erken Cumhuriyet döneminde Türkiye’de tarih öğretiminin materyalist ve evrimci çizgide yapılandırıldığının güçlü bir örneğini sunar. Kitaptaki içerikler, insanın kökeni, hayatın başlangıcı, biyolojik evrim ve tarih öncesi dönemlerle ilgili bilimsel söylemleri merkeze alır. Bu söylemler, metafizik veya dini açıklamalardan tamamen arındırılmıştır ve doğa bilimlerine dayalı bir ilerleme düşüncesiyle harmanlanmıştır.

Kitabın giriş bölümlerinde *“hayat zinciri”* ve *“ilk hayat izleri”* başlıkları altında, hayatın başlangıcının kayalar, çamur, güneş ışığı gibi fiziksel faktörlere bağlandığı, ilk canlıların suda başladığı ve zamanla evrilerek daha gelişmiş canlılara dönüştüğü anlatılmaktadır. *“Hayat, sıcak, güneşli, sığ bataklık suda çamur veya kum üzerinde başlamış”* ifadesi, materyalist biyogenez teorisinin doğrudan bir yansımasıdır.

Ayrıca *“ilk hayat halkasını sulara bulduk”* cümlesiyle, yaşamın evrimsel gelişiminin bilimsel gözlem ve fosil verilerine dayandığı vurgulanmaktadır. Bu anlatım, dinî anlatılarda yer alan *“yaratılış”* fikrini dışlayarak, pozitivist bilim anlayışını merkeze asılmaktadır.

Kitapta insanın hayvanlardan türediği açıkça ifade edilir: *“İnsanın ceddi, hayvanlar gibi ağaçlara tırmanabiliyor, ayaklarının baş parmaklarıyla ikinci parmakları arasında bir maddeyi tutabiliyordu.”* Bu anlatım doğrudan evrim kuramına dayalıdır ve insanı doğa zincirinin bir parçası olarak konumlandırır.

Yine, *“Büyük maymunlarla müşterek bir cetleri vardır”* ifadesiyle Darwinci çizgi izlenmekte, insanın diğer memelilerle ortak ataya sahip olduğu savunulmaktadır. *“Bu memeli hayvan da bir nevi yerde sürünen hayvandan... ve nihayet bu da balıklardan...”* biçimindeki açıklamalar evrim zincirinin çizgisel ve aşamalı bir mantıkla öğretildiğini gösterir.

Kitapta yer alan “*kayalar sicilli*” ve “*fosil*” kavramları, tarihin doğrudan gözlem ve fiziksel kalıntılar üzerinden öğrenilebileceği fikrini yaygınlaştırmaktadır. Örneğin, “en eski kayalarda hiçbir hayat eserinin izi yoktur” cümlesi, bilimsel yöntemin geçerliliğini ortaya koyar. Dini kaynaklara atıfta bulunulmaz; tarihsel bilgi, jeolojik katmanlar ve kemik kalıntıları üzerinden inşa edilir.

“*Mamutlar*”, “*ilk insan kalıntıları*”, “*kafatası ve kemik*” gibi görseller, bu tarih anlayışını görsel olarak da desteklemekte ve evrimci-materyalist söylemi pekiştirmektedir.

“*Yahudilerin dinî hikâyelerinde olduğu gibi inanarak dünyanın ancak 5–6 bin sene önce yaratılmış olduğunu sanıyorlardı*” cümlesi, Tevrat’ın yaratılış anlatısına dolaylı bir eleştiridir. Bu ifade hem geleneksel kozmogonilere karşı bilimsel bilgi birikiminin üstünlüğünü savunmakta hem de öğrenciyi dinî dogmalardan bağımsız düşünmeye yönlendirmektedir.

“*50 bin sene evvelki insanlar nasıl yaşar ve geçinirlerdi?*” başlığında insanların çevresel koşullara nasıl uyum sağladıkları, ateşi nasıl kullandıkları ve avcılıkla geçindikleri anlatılırken, insanın doğal seçim süreçleriyle başa çıkma becerileri ön plana çıkarılmaktadır. “*Soğuklara dayanamayıp mahvolan mahlûklar*” ifadesiyle türlerin yok oluşu, modern biyolojideki “*doğal seleksiyon*” fikriyle örtüşmektedir.

Kitapta yer alan mağara devri insanları, iskelet fosilleri, mamutlar ve tarih öncesi canlıların illüstrasyonları, öğrencinin bilimselliği görsel düzlemde de içselleştirmesine olanak tanır. Bu görseller, anlatılan evrimsel süreçlerin görselleştirilerek soyut anlatımlardan uzaklaştırılmasını sağlar.

1937 tarihli bu ortaokul tarih kitabı, Cumhuriyet’in bilimsel, seküler ve ilerlemeci eğitim reformlarının açık bir örneğidir. Evrim teorisinin ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde sistematik biçimde aktarılması, dini anlatıların yerini doğa bilimlerine ve pozitivist epistemolojiye bırakması, bu kitabın sadece pedagojik değil aynı zamanda ideolojik bir araç olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, materyalizm ve evrimci düşünce bu kitabın yapısal omurgasını oluşturmakta, tarih anlatısı bilimin tarihsel gelişim içindeki ilerleyici doğasına dayandırılmaktadır.

2.2.8. Ortaokul Tarih III (Ankara Maarif Matbaası, 1941)

1941 tarihli “Ortaokul İçin Tarih III” ders kitabı, Türkiye Cumhuriyeti’nin ideolojik inşa sürecinde tarih eğitiminin nasıl bir araç olarak kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Bu kitap, laiklik, modern devlet yapısı, Katolik Orta Çağ’ın eleştirisi, cumhuriyetçilik ve seküler reformların meşrulaştırılması gibi ana temalar çerçevesinde erken Cumhuriyet tarih anlatısının ideolojik ve pedagojik boyutlarını yansıtır.

“*Dinin devletten ayrılması*” başlıklı bölümde, dinin tarih boyunca siyasete karışmasının toplumları geri bıraktığı ifade edilmekte ve Osmanlı halifelik kurumu açıkça eleştirilmektedir: “*Yeni Türk Devleti, dinî dünya işlerine karıştırmaktan ileri gelen bütün kötülükleri, bütün bozuklukları pek iyi bildiği için, din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak, yani lâikliği ilân etmek yolunu tuttu.*”

Bu açık anlatım, dinin siyasal bir araç olarak kullanılmasının toplumsal yozlaşmaya yol açtığını ve Cumhuriyet’in bu nedenle laikliği benimsediğini doğrudan ilan eder. Aynı bölümde, İslam öncesi Türklerin din özgürlüğüne verdiği değer vurgulanarak laikliğin milli ve tarihî bir kökene dayandığı savunulmuştur. Bu, sekülerleşmenin dışsal bir empoze değil, tarihsel bir “Türk geleneği” olduğu tezini desteklemeye yöneliktir. “*Cumhuriyet devrinde siyasî işler*” başlığı altında, 1924 Anayasası’nın maddeleri sadeleştirilmiş biçimde sunulmakta ve halk egemenliği ilkesi idealize edilmektedir: “*Hâkimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir. [...] Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin biricik ve hakikî mümessili olup milletin hâkimiyet hakkını millet namına kullanır.*” Bu tür ifadeler, monarşik sistemlerin keyfî yönetim anlayışına karşı halk egemenliğini merkeze alır. Kitabın bu kısmı, öğrencinin cumhuriyet rejimini sadece bir yönetim şekli olarak değil, tarihsel ve ahlaki üstünlüğü olan bir sistem olarak içselleştirmesini hedefler.

Kitapta Avrupa’daki XVI. yüzyıl dini yapılarına ilişkin olarak Katolikliğe ve Engizisyon’a ağır eleştiriler getirilmiştir: “*Yahudiliğe, Müslümanlığa, protestanlığa, dinsizliğe karşı Engizisyon mahkemeleri vasıtasıyla Katoliklik hâkimiyeti kuruldu.*” Bu ifadeler, dinin siyasal ve adli otoriteye dönüşmesinin ne denli baskıcı sonuçlar doğurduğunu göstermekte; dinin devlet gücüyle birleştiği noktada nasıl bir tahakküm aygıtına dönüştüğünü vurgulamaktadır. Bu, dolaylı olarak laikliğin gerekliliğini yeniden meşrulaştırır.

“*Büyük Keşifler*” bölümünde Avrupa’nın bilimsel ve teknolojik ilerlemelerle sömürgecilik sürecine geçişi anlatılırken, bu keşiflerin Avrupa içindeki feodal yapıları ortadan kaldırarak “modern devlet” yapısını doğurduğu ima edilmektedir: “*Avrupa’da milli sınırlara doğru geçiş başlarken [...] hastanelerin, mekteplerin sayısı çoğaltılmıştır.*” Böylece, bilimsel keşifler, top ve barut gibi teknolojik gelişmeler, mutlak monarşilerin ve derebeyliklerin sona erişiyile bağlantılı olarak sunulmakta; modernleşmenin teknik ilerlemeyle birlikte yürüdüğü düşüncesi öğretilmektedir.

Kitapta dikkat çeken bir unsur da Türkiye’deki reformların evrensel tarih içindeki benzer süreçlerle ilişkilendirilerek sunulmasıdır. Laiklik, anayasal düzen, cumhuriyet, modern devlet gibi kurumlar yalnızca Türkiye özelinde değil, Batı’da da aynı gerekçelerle ortaya çıkmış gelişmeler olarak anlatılır. Bu yöntem, Türk modernleşmesini izole değil evrensel ve kaçınılmaz bir tarihsel süreç olarak meşrulaştırır.

1941 tarihli bu ortaokul tarih kitabı, laiklik ilkesini yalnızca bir yönetim tercihi değil, insanlık tarihi boyunca ortaya çıkan en rasyonel çözüm olarak sunar. Kitap, dini yapıları siyasetten ayırtırmayı toplumsal ilerlemenin ön şartı olarak gösterirken, dinin devletle birleştiği yerlerde yaşanan tarihsel yozlaşmayı (örneğin Engizisyon veya Osmanlı halifeliği) çarpıcı örneklerle öğrenciye sunar. Böylece Cumhuriyet'in sekülerleşme politikası yalnızca iç dinamiklerle değil, tarihsel zorunluluklarla açıklanır. Bu da bu metni, ideolojik tarih eğitiminin birincil kaynaklarından biri haline getirir.

2.2.9. Ortaokul Tarih I (Ankara Maarif Matbaası, 1945)

1945 tarihli Faik Reşit Unat tarafından yazılmış “Ortaokul İçin Tarih I” ders kitabı, insanlık tarihini ve uygarlıkların gelişimini materyalist ve evrimsel bir ilerleme çizgisiyle açıklayan pedagojik bir yapıya sahiptir. Bu yapı, dönemin Cumhuriyet ideolojisinin bilimsel, seküler ve ilerlemeci tarih anlayışının doğrudan bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Kitapta insanlık tarihi, “*tarihten evvelki zamanlar*” ve “*tarih zamanları*” olarak ikiye ayrılmış, bu ayrım yazının icadını bir milat olarak esas almıştır. Bu, uygarlığın gelişimini zihinsel ve teknik ilerlemeye bağlayan tipik bir pozitivist yaklaşımdır. “*Yontmataş, Cilâhtaş ve Maden Devirleri*” gibi dönemlemeler üzerinden insanlar, maddi çevreye olan müdahale kapasitelerine göre sınıflandırılmıştır. Bu evrimsel tipoloji, insanın hayvanî doğadan medeniyete geçişini araç yapımı, ateş kullanımı ve yazı gibi teknolojik başarılar üzerinden tarif etmektedir.

Şekil 25: Cilalı Taş Devrine Ait Aletler

Kaynak: Ortaokul Tarih I (Ankara Maarif Matbaası, 1945: 44)

Kitapta yer alan çizimlerde cilalı taş baltalar, mağara resimleri ve hayvan tasvirleri, “Mağara Devri insanların yaptığı ilk sanat eserleri” olarak sunulmakta ve maddi üretim ile estetik duygunun insanı diğer canlılardan ayıran temel nitelikler olduğu ima edilmektedir. Bu sunumda hiçbir şekilde dini ya da mitolojik referansa yer verilmemiştir; insanın gelişimi tamamen doğal

çevresiyle mücadelesi ve üretim faaliyetleri üzerinden açıklanmaktadır. Örneğin: “*Ortalığı aydınlatan ateş, parlak ışığı ile geceleri vahşi hayvanları korkutarak uzaklaştırıyor, insanlığı karanlık korkusundan kurtarıyordu.*” Bu ifade, doğa güçleri karşısında insanın ilerleyici zaferini simgeler; doğayı kontrol altına alma, ilerleme olarak sunulur.

“*Beşer Tarihine Giriş*” bölümünde zaman kavramı, insanlığın ilerlemesinin ritmini belirleyen temel bir unsur olarak ele alınmıştır. Özellikle “*Tarih Zamanları*” başlığı altında “*Eski Zamanlar, Orta Zamanlar, Yeni Zamanlar, Yakın Zamanlar*” gibi kavramlarla, tarihsel süreç bir doğrusal gelişim çizgisi içinde tasvir edilmiştir. Bu çizgide tarih; ilkelden uygar olana, parçalı olandan merkezi yapıya, dağınık küçük topluluklardan ulus-devletlere doğru evrilen bir ilerleme hikâyesi olarak kurgulanmıştır.

Kitapta Türklerin tarihsel rolü, yalnızca etnik ya da askeri bir varlık olarak değil, medeniyet kurucu unsur olarak sunulmuştur. “*Türklerin Müslümanlığı kabul ederek şarka yüksek ve parlak yeni bir Türk medeniyeti vücuda getirdikleri...*” ifadeleri, Türk kimliğini İslamiyet’le özdeşleştirerek hem tarihsel sürekliliği hem de kültürel üstünlüğü meşrulaştırmayı amaçlamaktadır. Bu, Cumhuriyet’in seküler kimliğine rağmen tarih yazımında milli kimliğin kültürel kökenlerine yaptığı bir göndermedir.

“*Göçlerin Sebepleri ve Yaptıkları Tesirler*” kısmında göç hareketleri, tarihsel değişimin motoru olarak görülmektedir. İnsanların iklim, ticaret, icatlar ve toplumsal ilişkiler nedeniyle hareket halinde olduğu belirtilmiş; bu durum insanlık tarihinin durağan değil, devingen ve etkileşimsel bir süreç olduğunu vurgular. Böylece tarih, kendiliğinden gelişen bir kadere değil; maddi ve sosyal nedenlere dayalı bir değişim sürecine indirgenmiştir.

Kitapta, tarihî olayların kronolojik olarak değerlendirilmesinin bir takvim sistemine bağlanması gerektiği vurgulanmakta, Hicri ve Miladi takvimlerin ortaya çıkışı dinî inançlara dayandırılrsa da seküler bilimsel tarih anlayışı ile bağdaştırılmaktadır. “*Bugün hemen bütün dünya milletleri İsa’nın doğduğu günü takvim başlangıcı kabul etmişler...*” ifadesiyle dinsel takvimlerin evrensel kronolojiye dönüşümü anlatılırken, dinin kamusal bilgi üzerindeki etkisinin azaldığına dair örtük bir vurgu yapılmaktadır.

1945 tarihli Faik Reşit Unat’ın Tarih I kitabı, dönemin tarih öğretiminin nasıl evrimsel bir gelişim çizgisine dayandığını; insanlığın maddi üretim, teknik ilerleme ve siyasal örgütlenme kapasitesine göre sınıflandırıldığını göstermektedir. Tüm bu anlatılar, dini ve metafizik açıklamalardan arındırılmış, materyalist ve seküler bir tarih felsefesine dayanmaktadır. Böylece kitap, Cumhuriyet’in modernleşme projesinin eğitimdeki temsili olarak, tarihsel ilerlemeyi bilimsel ve ideolojik bir zemine oturtur.

2.2.10. İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1937)

İnsanın dünya üzerindeki macerası, kitapta da vurgulandığı gibi, sürekli bir değişim ve gelişim sürecidir. Kitapta “İnsanın yaşayışında yere ve zamana göre değişiklikler olduğunu gördük” ifadesiyle belirtildiği gibi, insanlık tarihi, çevresel şartlara bağlı olarak evrimleşen bir süreçtir. Bu yaklaşım, insanın durağan değil, aksine değişen ve gelişen bir varlık olduğu düşüncesini destekler. Bu anlayış, materyalist tarih yorumuyla örtüşmektedir. Çünkü materyalizm, doğadaki her türlü değişimi, doğüstü güçlere değil, maddi koşulların değişimine bağlar.

Kitapta, dünya üzerindeki hayatın nasıl ortaya çıktığı ve nasıl değiştiği hakkında şöyle bir açıklama yer almaktadır: “Bazı kimseler dünyanın birdenbire varoluverdiğini sanmaktadırlar. Hayır, bilgilerin araştırmalarından öyle anlaşılıyor ki dünyamız, bir zamanlar, amma milyonlarca ve milyarlarca yıl önce Güneşten ayrıldığı zaman tepkare bir halde idi.” Buradaki yaklaşım, doğanın kendi iç yasaları ile açıklanmasını temel alan bir bakış açısını göstermektedir. Bu ise doğrudan doğruya materyalist bir yorumdur. Dünya'nın ve canlıların kökeni, herhangi bir ilahi müdahaleye başvurmadan, doğal süreçlerle açıklanmaktadır.

Darwinci evrim anlayışı da kitapta açıkça hissedilmektedir. Şöyle denilmektedir: “Elbette hayvanların ve onların da yaşayışında ve biçimlerinde bir değişiklik olduğunu kabul etmek gerektir.” Bu cümle, Darwin'in temel tezlerinden biri olan canlı türlerinin zaman içinde değişime uğradığı fikrine doğrudan paralellik gösterir. Darwinizm'in temel önermesi olan “türlerin doğal seçim yoluyla evrim geçirdiği” anlayışı, burada da sade bir dille çocuklara aktarılmaktadır.

Kitabın bir başka yerinde, dünyadaki ilk varlıkların zamanla değiştiği ve bugünkü canlıların bu değişimlerin bir sonucu olduğu şöyle anlatılmaktadır: “Bugün artık yeryüzünde yaşamayan iri hayvanların bir cinsi...”, yani mamut gibi soyu tükenmiş hayvanlardan bahsedilmekte ve bunların zamanla yok olduğu, diğer türlerin evrimleştiği ima edilmektedir. Bu, Darwin'in doğal seçim ve soyu tükenme kavramlarını destekler niteliktedir.

İlerleme kavramı da hem materyalist hem Darwinci bakış açısıyla açıklanmıştır. “İnsanlar, eksikliklerini duydukça yeni bilgiler arturdılar, düşünmeğe başladılar.” Bu ifade, insanın kendi ihtiyaçlarını fark ederek doğayı değiştirme, geliştirme ve uygarlık kurma sürecini anlatmaktadır. Materyalist anlayışa göre, insan bilinci maddi hayatın ürünüdür; burada da insanın düşünmesi ve ilerlemesi, çevresel ve maddi ihtiyaçlardan doğan bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Ayrıca, kitabın ilerleyen bölümlerinde çevrenin etkisi üzerinde durulmuştur: “Her millet bir türlü memlekette yaşasa, hep aynı deneme ve savaşmaları yapsa idi belki aynı derecede ilerlemiş olurdu. Halbuki dünyanın yüzü hep bir türlü ve aynı biçimde değildir.” Burada açıkça çevrenin insan ve toplum gelişimi üzerindeki etkisine işaret edilmektedir. Bu da sosyal Darwinizme göz

kırpan bir anlayıştır; çünkü çevresel faktörlerin türlerin ve toplumların gelişimindeki belirleyici rolü vurgulanmaktadır.

2.2.11. İlkokul Tarih (İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1945)

İnsanlık tarihinin ilerleyişi, kitaplarda açık bir şekilde materyalist ve Darwinist bir perspektifle sunulmaktadır. “*İnsanlar boylarının uzunluklarına, kısalıklarına göre de yüksek boylu, orta boylu, kısa boylu ırklara ayrılır*” ifadesi, insan çeşitliliğinin fiziksel özelliklere dayanarak sınıflandırıldığını göstermektedir. Bu yaklaşım, insan türlerinin doğa koşullarına bağlı olarak farklılaştığını savunan Darwinci evrim anlayışıyla birebir örtüşmektedir. Irkların “*aynı kandan gelen ve yapıları birbirine benzeyen insanların meydana getirdiği birlikler*” olarak tanımlanması ise, insanın doğadaki biyolojik yasalarla şekillendiği fikrini desteklemektedir.

Kitabın bir başka bölümünde “*İnsanlar ilk devirlerde pek basit bir dil kullanıyorlardı*” ifadesi yer almakta, böylece dilin evrimi de doğal ve tarihsel süreçlerin ürünü olarak görülmektedir. İnsan aklının ve dilinin zamanla geliştiği vurgusu, Darwin’in insanın zihinsel kapasitesinin de çevreye uyumla evrimleştiği tezine paralel bir anlayış sunmaktadır.

Ayrıca, kafatası yapılarının ayırımına ilişkin açıklamalarda, “*İnsanlar kafataslarının şekline göre ikiye ayrılırlar: 1) Geniş kafalı (brakisefal), 2) Uzun kafalı (dolikosefal)*” şeklindeki sınıflandırmalar yapılmıştır. Kafatası farklılıkları üzerinden insan topluluklarının tasnif edilmesi, dönemin biyolojik determinizm anlayışıyla uyumludur ve bu yaklaşım, doğrudan doğruya Darwin sonrası biyolojik antropolojinin etkilerini taşımaktadır.

Göçlerin ve iklim değişikliklerinin insan topluluklarının yapısını değiştirdiği, “*Göç eden insanlar, gittikleri yerlere evvelce yerleşmiş olan insanların elinden buraları almak istediler*” ifadesiyle anlatılmaktadır. Bu açıklama, çevresel koşulların insan toplulukları üzerindeki etkisini ve dolayısıyla toplumların evrimsel değişimini vurgulaması bakımından materyalist tarih yorumuyla tam bir uyum göstermektedir. İnsan gruplarının doğrudan çevrelerine bağlı olarak şekillendiği düşüncesi, klasik Darwinci görüşle birebir örtüşmektedir.

Benzer şekilde, “*Cılalıtaş devrinde çoban ve çiftçi olan insanlar hayvanlarını otlatacak daha zengin otlaklar ve ekip biçecek daha verimli bereketli topraklar aramaya başladılar*” ifadesi, insanlık tarihinin ilerleyişinin temelinde doğaya uyum sağlama çabasının yattığını göstermektedir. Bu açıklamalar, Darwin’in doğal seçim kuramında belirttiği gibi, değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilen toplulukların hayatta kalıp geliştiği fikrine dayanmaktadır.

Dil ve düşünce evrimine dair açıklamalar da dikkate değerdir. “*İnsanlar, duygularını birtakım sesler çıkararak belli ediyorlardı, hayvanların seslerini taklit ederek bazı eşyaya ve hadiselerle isim*

veriyorlardı” ifadesi, insan zihinsel evriminin materyalist bir süreçle açıklanabileceğini göstermektedir. Burada insan zihninin ve dilinin doğa ile etkileşim içinde geliştiği bir süreç olarak kavranması hem materyalist tarih anlayışı hem de Darwinist evrim teorisi ile uyumludur.

Tarih kavramı üzerine yapılan tanımlamalarda da bu bakış açısının izleri görülmektedir. “*Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayat ve medeniyetini tetkik eder*” ifadesiyle, tarihsel süreçlerin doğrudan insan toplumlarının üretim ve yaşam faaliyetlerine dayanılarak ele alındığı görülmektedir.

2.2.12. İlkokul Tarih (İstanbul Maarif Matbaası, 1945)

İncelenen tarih kitaplarında insanlık tarihi, doğaüstü unsurların etkisinden arındırılarak maddi ve çevresel koşullar temelinde açıklanmaktadır. Örneğin, kitabın başında yer alan “*Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayat ve medeniyetini tetkik eder. Ve bundan sonra gelecek insanlara faydalı olacak şeyleri öğretir*” ifadesi, tarihsel sürecin maddi yaşam koşullarındaki değişimlerle anlaşılabileceği materyalist bir yaklaşımı açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakış açısında doğaüstü veya metafizik açıklamalara yer verilmemektedir.

İnsanlığın gelişimi de yine materyalist bir zeminde betimlenmiştir. “*Geçen yıl okunan tarih derslerinde dünyanın ve üzerindeki ot, hayvan ve insanların bir halde kalmadıkları görülmüştü.*” ifadesiyle, evrenin ve canlıların sürekli değişim ve dönüşüm halinde olduğu vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, Darwin’in evrim kuramında dile getirdiği canlı türlerinin sürekli değişime uğradığı düşüncesiyle birebir örtüşmektedir.

İnsanların doğadaki değişimlere bağlı olarak gelişim göstermesi, kitapta farklı bölümlerde de detaylandırılmaktadır. Örneğin, “*İlk çağlarda insanlar avladıkları hayvanların etlerini yerler, derilerinden de elbise yaparlardı.*” ifadesi, insanın doğa şartlarına karşı yaşam mücadelesinde üretim araçlarını geliştirme sürecini göstermektedir. Bu da yine materyalist tarih anlayışı ile uyumludur; insan, çevresiyle kurduğu maddi ilişkiyi değiştirerek ilerlemektedir.

Darwinci evrim anlayışının bir başka izine, insan topluluklarının farklı çevresel koşullara göre farklılaşmasında rastlanmaktadır. Kitapta “*İrk, aynı kandan gelen ve yapıları birbirine benzeyen insanların meydana getirdiği birliktir.*” ifadesiyle biyolojik bir farklılaşmaya atıf yapılmaktadır. Ancak hemen ardından çevrenin etkisinin altı çizilerek, “*dünyanın yüzü hep bir türlü ve aynı biçimde değildir*” denilmesi, çevresel koşulların belirleyici olduğu bir evrim anlayışını desteklemektedir. Bu, sosyal Darwinizmin temel argümanlarından biri olan “çevreye uyum sağlayabilenlerin varlığını sürdüreceği” düşüncesiyle de doğrudan ilişkilidir.

Göç hareketlerinin sebepleri açıklanırken de yine doğa ve çevre koşulları merkeze alınmıştır: *“Yontmataş devrinde insanlar yalnız avcı ve balıkçı idi. Daha iyi ve daha çok av ve çok balık olan bir yer bulabilmek için yerlerini değiştirirlerdi.”* ifadesi, insan topluluklarının yaşam alanlarını doğrudan maddi ihtiyaçlar doğrultusunda değiştirdiklerini göstermektedir. Bu yaklaşım, insan davranışlarının doğrudan ekonomik ve çevresel şartlara bağlı olarak şekillendiğini savunan materyalist tarih görüşüyle uyumludur.

Ayrıca insan aklının evrimi de çevresel etkilerle ilişkilendirilmiştir. *“İnsanların akli, uzun zamanlardan sonra yavaş yavaş hareketleri ve eşyalar arasındaki münasebetleri anlamaya muktedir olabilmıştır.”* ifadesi, insan bilincinin birdenbire ortaya çıkmadığını, uzun bir maddi evrim sürecinin ürünü olduğunu vurgulamaktadır. Bu da yine Darwinci evrim fikrinin zihinsel gelişime uyarlanmış bir yansımasıdır.

İrklar arasındaki farkların açıklanış biçimi de dikkat çekicidir. *“İnsanları kafataslarının şekline göre ikiye ayırırlar: 1) Geniş kafalı brachisefal, 2) Uzun kafalı dolikosefal.”* ifadesiyle, fiziksel özellikler üzerinden sınıflama yapılmakta, ancak bu farklılıkların çevresel faktörlerin etkisiyle oluştuğu da ima edilmektedir. Bu açıklamalar, biyolojik evrimi toplumsal düzleme taşıırken, çevresel faktörlerin belirleyiciliğini vurgulaması bakımından Darwinizmin etkisini yansıtır.

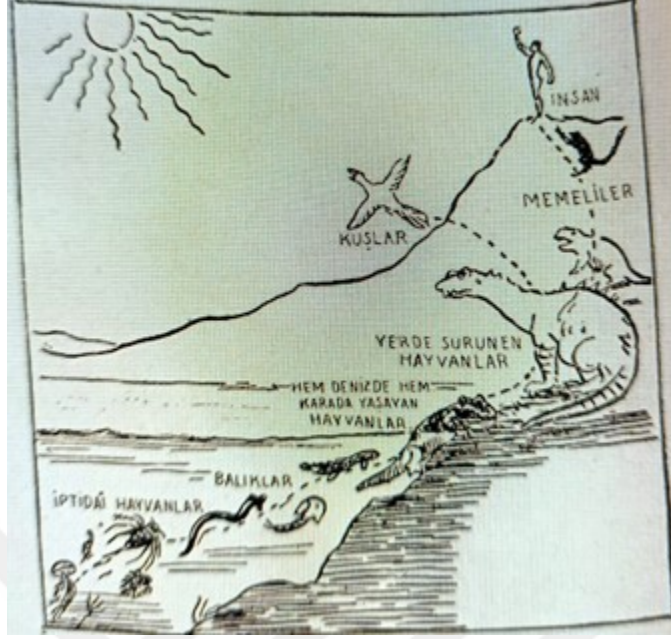
İlerleyen bölümlerde kültür ve medeniyetin gelişimi de yine çevresel ve maddi temellere dayandırılmıştır. Örneğin, Mezopotamya'nın verimli topraklarının insan yerleşimine olanak sağladığı belirtilerek, *“Mezopotamya toprakları çok verimliydi. Çünkü bu geniş bölgeyi Anadolu'nun doğusundaki yüksek karlı dağlardan çıkan iki büyük ırmak suluyordu.”* ifadesine yer verilmiştir. Tarım devrimi ve kentleşme süreci, doğrudan coğrafi ve iklimsel faktörlerin etkisine bağlanmıştır. Bu bakış açısı, materyalist tarih yorumunun klasik örneklerinden biridir.

2.2.13. İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1938)

Materyalizm, özellikle tarihsel materyalizm bağlamında, insanlık tarihini doğa yasaları ve maddi koşullar çerçevesinde açıklamayı amaçlar. 1938 basımı ilkokul tarih kitabında da insanın, hayvanlardan evrilen bir varlık olarak tasvir edilmesi bu bakış açısının erken yaşta öğrencilere benimsetilmeye çalışıldığını gösterir.

Örneğin, *“İptidai hayvanlar > balıklar > hem denizde hem karada yaşayan hayvanlar > yerde sürünenler > memeliler > insan”* şeklinde sıralanan evrimsel çizelge, doğrudan bir evrim şemasını andırmakta ve insanın diğer hayvanlardan türeyerek oluştuğunu savunmaktadır. Bu, materyalist bir doğa ve insan tasavvurunun açık bir yansımasıdır.

Şekil 26: Evrimsel Çizelge

Kaynak: İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 90)

Kitapta yer alan “bugünkü maymunlardan ziyade insana benzeyen büyük maymunlar, insan gibi az çok düşünebilen yarı insan yarı maymun sayılabilecek ilk insanlar meydana çıktı” ifadesi, Darwinci evrim teorisinin halk düzeyinde sadeleştirilmiş biçimiyle eğitim içeriğine entegre edildiğini göstermektedir. Ayrıca, evrimin sadece biyolojik değil, kültürel ve teknolojik bir süreç olarak da ele alındığı görülmektedir.

Bir diğer örnek, “İlerleme Nedir, Nasıl Olur?” başlıklı bölümde insanların barınak yapmaları, yiyeceklerini pişirmeleri, konuşmaları gibi unsurlar hayvanlardan farkları olarak sunulmakta, bu durum da evrimsel süreçte insana özgü davranışların nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışan bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Kitapta yer alan bazı bölümlerde, farklı coğrafi koşulların insanlar üzerinde farklı etkiler yarattığı ve bunun da kültürel farklılıklara neden olduğu savunulmaktadır. Örneğin: “Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan zenciler” ve “Kuzeydeki buzlu bölgelerde yaşayan Eskimolar” gibi ifadelerle yapılan betimlemeler, evrimsel süreci sadece biyolojik bir kurgu olarak değil, kültürel ilerleme ile ilişkilendirilerek aktarmaktadır.

Şekil 27: Kuzey Buzulu Bölgesinde Yaşayan Eskimolar

Kaynak: İlkokul Tarih (İstanbul Devlet Basımevi, 1938: 99)

Bu yaklaşım, 19. yüzyıl pozitivistizminin etkisiyle şekillenen “ilerleme” ve “uygarlık hiyerarşisi” anlayışının eğitim müfredatına yansımasıdır. “Her millet niçin aynı derecede ilerlemiş değildir” alt başlığı altında yazılanlar da bu anlayışı pekiştirir niteliktedir.

Kitapta, hayvanlarla insanlar arasındaki farklar, daha çok “akıl yürütme”, “öğrenme”, “estetik seçim” gibi yetiler üzerinden açıklanmakta ve evrimsel bir sürecin sonucu olarak sunulmaktadır. Bu anlatım, klasik dini anlatılardan uzak bir çerçevede, insanı doğa içindeki diğer varlıklarla aynı düzlemde ele alarak, evrimsel doğa yasalarına tabi bir canlı olarak konumlandırır.

Kitapta yer alan ilerleme teması, sadece biyolojik evrimle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda toplumsal ve kültürel ilerleme ile ilişkilendirilmektedir. “İlerleme nedir, nasıl olur?” başlıklı bölümde insanların barınak yapmaları, yerleşik hayata geçmeleri ve bilgi birikimiyle ilerlemeleri, evrimsel bir sürecin devamı olarak görülmektedir. Bu da Batı’daki evrim düşüncesinin pozitivist-modernist ideolojiyle nasıl birleştiğini gösteren pedagojik bir örnektir.

1938 tarihli bu ilkokul tarih kitabı, Cumhuriyet’in erken döneminde laik, pozitivist ve materyalist bir dünya görüşünü kurumsallaştırma çabasının açık bir ürünüdür. Evrim teorisinin sadeleştirilmiş haliyle çocuklara aktarılması, biyolojik ve kültürel evrimin pedagojik düzlemde birleştirilmesi ve ilerlemeyi evrensel bir doğa yasası olarak sunma eğilimi, dönemin ideolojik yöneliminin ve eğitim politikalarının yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu metin, aynı zamanda erken Cumhuriyet döneminde bilimin, toplumun yeniden inşasında nasıl bir rol üstlendiğine dair tarihsel bir belge niteliği taşır.

2.2.14. İlkokul Tarih (Milli Eğitim Basımevi, 1946)

1946 tarihli bu ilkokul 5. sınıf tarih ders kitabında yer alan içerikler, Avrupa'daki Rönesans, Reform ve siyasi dönüşüm süreçlerinin Türk eğitim sisteminde nasıl sunulduğunu yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımının seküler, ilerlemeci ve eleştirel düşünceye dayalı çerçevesini de ortaya koyar. Bu içerikler materyalist tarih anlayışı, birey-merkezli ilerlemeci yaklaşım ve din eleştirisi gibi yönleriyle analiz edilebilir.

Leonardo da Vinci ve Michelangelo gibi isimlerin anlatıldığı bölümde, Rönesans bireyinin çok yönlülüğü ve bilimsel merakı vurgulanmaktadır: “*Leonardo da Vinci [...] bütün ilimleri, hattâ her şeyi öğrenmek istiyordu.*” Bu anlatım, bireyin entelektüel merakını ve bireysel yaratıcılığını ön plana çıkararak ilerlemeyi bireysel akla dayandıran modern bir yaklaşım sergiler.

Rönesans sanatçıları sadece sanatlarıyla değil, bilim, anatomi, mimarlık gibi alanlardaki çok yönlülükleriyle tanıtılmakta, böylece ilerlemenin kaynağı olarak kilise dışı bilgi ve bireysel çaba vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, skolastik düşüncenin karşısında yer alan akılcı (rasyonalist) bir dünya görüşünü ilkokul öğrencisine benimsetmeye yöneliktir.

Kitapta Reform süreci anlatılırken, kilise ve papalık kurumu çok açık bir dille eleştirilmektedir: “*Başta papalar olmak üzere bütün din adamları zevke, lükse düşmüş, masraflı ve sorumsuz bir hayat sürmeye başlamışlardı [...] para ile günah çıkarıyor, hattâ cennetin anahtarlarını satıyorlardı.*” Bu ifade biçimi, din kurumunun yozlaşmasına karşı geliştirilen reformist hareketi olumlamakta ve dini mutlak doğruların dışında tartışmaya açmaktadır.

Bu bakış açısı, erken Cumhuriyet'in laiklik politikasının tarih eğitimine yansımasıdır. Reform sürecinin sunumu, dinin eleştirilebileceği fikrini meşrulaştırmakta ve öğrencide kurumsal dinin dışında bir tarihsel gelişim anlayışı inşa etmeyi amaçlamaktadır.

“*Avrupa'da Değişiklik*” başlıklı bölümde, krallık yönetimi, halkın iradesine kapalı, keyfi ve sömürücü bir düzen olarak betimlenmektedir: “*Kralın sözü kanun sayılırdı [...] halk devlet idaresine karıştırılmazdı.*” Bu ifadeler, mutlakiyetçi yönetimlere karşı halk egemenliğini savunan modern demokrasi anlayışının erken yaşta öğretilmeye çalışıldığını gösterir.

Yine, Amerika'daki bağımsızlık hareketleri üzerinden “*cumhuriyet*” ve “*özgürlük*” kavramları idealize edilmekte, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin sömürgecilik faaliyetleri dolaylı olarak eleştirilmektedir. Bu yaklaşım, ulusal bağımsızlık ve halk egemenliği kavramlarını merkeze alan Cumhuriyetçi ideolojiyle uyumludur.

Bu metinlerde Rönesans ile başlayan ve Reform, ardından siyasal devrimlerle devam eden bir çizgide Batı modernleşmesinin ilerici bir anlatımı yer almakta; dini ve monarşik yapılar, bu ilerlemenin önünde engel olarak gösterilmektedir. Bu anlatım, ilerlemeci tarih yazımı paradigmasının tipik bir örneğidir.

Modern Batı'nın gelişiminin bir model olarak sunulması, Türkiye'de de benzer bir akılcı, bilimsel, laik ve halkçı ilerleme sürecine yönelinmesi gerektiği fikrini çocuk yaşta bireylere telkin etmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle bu ders kitabı hem pedagojik hem ideolojik bir araç olarak değerlendirilmelidir.

1946 tarihli bu ilkökul ders kitabı, Rönesans bireyciliği, Reform'un din eleştirisi ve modern siyasal dönüşümlerin ilerlemeci anlatısıyla, erken Cumhuriyet'in laik ve akılcı tarih anlayışını eğitim yoluyla kurumsallaştırma çabasının bir örneğidir. Bilim, sanat ve siyasi bilinç üzerinden insanlığın ilerlediği fikri, tarihsel gelişmelerin materyalist bir zeminde aktarıldığı bu kitaplarda belirgin biçimde kendini gösterir.

2.3. Din Dersi Kitapları

2.3.1. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Matbaası, 1933)

Henri Bergson'un "*Ahlâk ve Dînin İki Kaynağı*" adlı eseri, 1933 yılında Devlet Matbaası tarafından basılarak Türkçeye kazandırılmış ve Cumhuriyet'in erken dönemindeki felsefî ve ahlâkî söylemin yeniden inşasında önemli bir metin haline gelmiştir. Mehmet Emin tarafından çevrilen bu eser, özellikle Bergson'un ahlakın iki kaynağına (statik ve dinamik) dair geliştirdiği özgün kuramı Türk düşünce hayatına kazandırma misyonu taşır. Aşağıda kitapta yer alan temel fikirler ve bu fikirlerin Cumhuriyet dönemi ideolojisiyle olan kesişimleri materyalist ve seküler bir bağlamda yorumlanmaktadır.

Kitabın "*Ahlâkî mükellefiyet*" başlıklı ilk bölümünde, bireyin toplum tarafından dayatılan yasaklara çocukluk döneminden itibaren itaat etmesiyle başlayan ahlaki gelişim süreci anlatılmaktadır. "*Yasağa, bu memnûiyete ne için itaat ediyorduk?*" Bu soru, ahlaki davranışın kökenini yalnızca otoriteye (ebeveyn, hoca) dayandıran geleneksel anlayışlara eleştiri niteliğindedir. Bergsoncu çizgide, içselleştirilmemiş kuralların ahlaki davranış oluşturmayaacağına vurgu yapılmakta, gerçek ahlakın bireyin özgür iradesiyle ve sezgiyle geliştiği savunulmaktadır. Bu düşünce, dine dayalı dışsal ahlak anlayışlarına bir eleştiri niteliği taşır.

"*Zihincilik*" bölümünde, aklın tek başına ahlaki davranışları şekillendirmede yetersiz olduğu, duygu, sezgi ve içsel güdülenmenin daha belirleyici olduğu savunulur: "*Aklı yalnız böyle bir kalıptan ibaret telâkki etmeyerek... ahlâkî böylece mantıkî bir mevzuya dayandırmak isteyenler...*"

Bu yaklaşım, pozitivist rasyonalizme sınır koyarak ahlakı yalnızca matematiksel kurallar dizisiyle açıklamaya çalışan Descartesçi akılcılığı da eleştirir. Böylece Bergson, ahlakın kökenini sadece mantığa değil, insan ruhunun dinamik, yaratıcı gücüne bağlayarak, bireysel sezgiyi ön plana çıkarır.

“*Adalet*” başlıklı bölümde, hukuki adalet ile ahlaki adaletin her zaman örtüşmediği, hatta adaletin sadece dışsal bir düzenleme olması halinde ahlaki yetersizlik doğuracağı savunulur: “*Adalet fikrinin tahlili kadar hiçbir misal ahlâkın iki ayrı kaynağını... daha iyi gösteremez.*” Burada Bergson’un “*kapalı toplum-açık toplum*” ayrımı alt metin olarak hissedilir. Kapalı toplumda davranışlar yasa ve otoriteye dayalıdır; açık toplumda ise sezgi, yaratıcılık ve evrensel ahlak öne çıkar. Bu yaklaşım, dinin kurumsal otoritesine dayalı ahlakı değil, bireyin özgürce içselleştirdiği evrensel etik değerleri yüceltir.

“*Bugün önümüze çıkan halde ne yapmakla mükellef olduğumuzu nasıl bilebiliriz?*” sorusu, bireyin eylemlerinin merkezine ahlaki sorumluluğu yerleştirirken, bunun ancak toplum içinde ideal değerlerin oluşmasıyla mümkün olduğunu belirtir: “*Artık ahlâkî yaşamak bu kaidelere tabi olmak, bu idealin çizdiği yolda yürümek demektir.*” Bu görüş, ahlakın sadece kişisel bir içgüdü değil, aynı zamanda toplumsal uzlaşma ve birlikte yaşama değerleriyle şekillendiğini öne sürer. Cumhuriyet’in “*ahlaklı yurttaş*” idealini destekleyen bu görüş, bireysel vicdan ile toplumsal düzeni uzlaştırır.

Bergson’un metni, dinî otoriteye dayalı heteronomik ahlak anlayışlarını eleştirirken, seküler ama ruhsal bir ahlakın inşasını önerir. “*Feylesoflar*” ile “*sofular*” arasında yapılan ayrım da sofuların itaatkâr, edilgen ve geleneksel olduğunu; feylesofların ise özgür irade, akıl ve vicdan temelinde ahlaki sorumluluk geliştirdiği vurgulanır: “*Feylesoflar bu nevidendir.*” Bu yaklaşım, Cumhuriyet ideolojisinin laik, özgür düşünceye dayalı birey modeline doğrudan hizmet eder.

1933 tarihli bu çeviri eser, Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının ahlaki düşünceyi sekülerleştirme çabasının önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bergson’un ahlâkî iki kaynağa ayıran yaklaşımı, hem dini dogmalardan arındırılmış bir etik anlayışı sunar hem de bireyin özgürlük, sezgi ve içsel güdülerle yönlendirildiği bir ahlak felsefesi inşa eder. Bu yönüyle eser, birey-otorite ilişkisini yeniden tanımlayan, modern, laik yurttaşlık fikrine teorik bir zemin sunar ve dönemin ideolojik kitaplığına özgün bir katkı sağlar.

2.3.2. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Basımevi, 1937)

F. Rauh’un “*Ahlâk Tecrübesi*” adlı eseri (1937), erken Cumhuriyet döneminin sekülerleşme politikaları ve materyalist düşünce çizgisi ile örtüşecek biçimde yorumlanabilir.

Eserin ilk sayfalarında geçen şu ifade bu durumu net bir şekilde ortaya koyar: “*Önce inanmanın ve ahlâkî işin yahut daha ziyade iş (Action) ile münasebette bulunan inanmanın*

mahiyetini tayin tecrübesinde bulunacağız: Ne yapmalıyım, mükellef olduğum şeyi yapmak için neye inanmak lâzımdır?” Bu soru, bireyin davranışını yönlendiren unsurun dışsal bir buyruk değil, içsel bir farkındalık ve sorumluluk duygusu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, ahlâkî yükümlülüğün kaynağı tanrısal emirler ya da kutsal metinler değil, insanın kendi vicdanı ve deneyimidir. Bu yaklaşım, dini temelli ahlâk anlayışını değil, seküler ve bireysel temellere dayanan bir etik sistemini ön plana çıkarır.

Kitap boyunca “ahlâkî inanma” kavramı, metafizikten arındırılarak toplumsal, bireysel ve deneysel temeller üzerine oturtulmaya çalışılır. Örneğin, *“Bu nazariyeler, vücut ile hareketin aynı oluşu – ki bu nokta esasını ‘être’ ve ‘agir’ mefhumuna dayandırırılar,”* ifadesiyle ahlâkî davranış, bedensel eylemle özdeşleştirilir. Ahlâkîlik, sadece düşünce değil, fiil ile tamamlanan bir varoluş biçimi olarak konumlandırılır. Bu, düşünce-eylem bütünlüğü üzerinden şekillenen materyalist etik anlayışının tipik bir yansımasıdır.

İkinci fasılda ahlâk nazariyelerinin psikolojik boyutları ele alınır. Burada geçen şu cümle oldukça dikkat çekicidir: *“Kanaatlerinin yalnızca dinî bir imana, Allah ve kâinat hakkındaki metafizik bir telâkkiye dayanmasından şüphelendiğimiz her mütefekkir... tâlî iliciler, şahit veya otorite sıfatı ile bir kenara bırakılmalıdır.”* Bu pasaj, ahlâkın dinî dogmalardan arındırılması gerektiğini açık bir şekilde vurgular. Felsefî kanaatlerin yalnızca Tanrı inancına dayandırılması, burada “şüpheli” olarak sunulmaktadır. Bu durum, Cumhuriyet döneminin pozitivist ve rasyonalist düşünsel ikliminde, ahlâkın “akıl” ve “deneyim” ile temellendirilmesi gerektiği fikrine doğrudan hizmet eder.

Üçüncü fasılda ahlâkî iş kavramı ayrıntılı biçimde ele alınır. *“Ahlâkî bir inanma, kendisine hâkim ve meşhur bir düşünce olmadan evvel, beşerî fiillerin muayyen bir ânıdır. Ahlâkî iş, bütün diğer işler gibi bir intibaktır.”* Bu ifade, ahlâkî davranışın kendiliğinden, dışsal yönlendirme olmaksızın gerçekleşen bir içsel farkındalığa dayandığını göstermektedir. Ayrıca, *“fîlin neticesiyle ve hatta gayesiyle temastan doğar”* denilerek, niyet ve amaç kavramları merkeze alınır. Bu, bireyin davranışının değerini, o davranışın sonuçlarından çok, o davranışı yaparken taşıdığı niyet üzerinden değerlendiren bir seküler ahlâk kuramına kapı aralar.

Altıncı fasılda ise ahlâkî düşüncenin “düşünülmüş” ve tarihsel biçimleri üzerinde durulur. Metinde şu ifadeye yer verilir: *“Ahlâkî düşünce, zarurî olarak daimî değildir. Zamanımıza ve kendimize uyan inanmağı belirtmeliyiz.”* Bu cümle, ahlâkın evrensel ve değişmez olmadığı, her çağın ve her bireyin koşullarına göre şekillendiği fikrini savunur. Bu bağlamda ahlâk, ilahi bir buyruk değil, toplumsal koşullar, tarihsel evreler ve bireysel deneyimlerin sonucunda ortaya çıkan değişken bir sistemdir. Bu görüş, evrimsel ahlâk kuramlarıyla da birebir örtüşür.

Ahlâk Tecrübesi adlı bu eser, Cumhuriyet'in laik eğitim sisteminin temelini oluşturan kitaplardan biri olarak, ahlâkı din dışı bir zeminde yeniden tanımlama girişiminin somut bir örneğidir. Metafizikten arındırılmış, içselleştirilmiş, davranışla doğrulanan ve akla dayanan bir ahlâk anlayışı, bu dönemin birey inşasına hizmet eder. Felsefî dil kullanımı yer yer klasik olmakla birlikte, her paragraf ahlâkın mistik değil, dünyevi ve akılsal bir temele dayanması gerektiğini yeniden üretir. Bu bağlamda eser, seküler yurttaşlık etiği açısından öğretici, evrimci ahlâk kuramlarıyla uyumlu ve Cumhuriyet ideolojisinin eğitimdeki izdüşümünü yansıtan değerli bir kaynak niteliği taşır.

2.3.3. Ortaokul Din Dersi Kitabı (İstanbul Devlet Basımevi, 1938)

Hikmet Bayur'un 1938 yılında Devlet Matbaası tarafından yayımlanan 16. Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkân (1566–1605) adlı eseri, dönemin tarih yazımına materyalist bir içerik kazandırma çabasını yansıtır. Bayur'un, Hint-Türk hükümdarı Ekber Şah'ın dinsel ve sosyal reformlarını ele alırken kullandığı dil ve yaptığı vurgular, seküler, ilerlemeci ve din dışı bir dünya görüşünün izlerini taşır.

İlk olarak, Ekber'in ibadeti, geleneksel bir tapınma anlayışından ziyade yüksek düşüncelerin bereketli sonucu olarak yorumlanır: *“Ekber hiç vaktini zayi etmez ve her hareketi yüksek düşüncelerinin bereketi neticesi olarak ibadettir...”*. Bu ifade, dinî ritüelin manevi bir otoriteye boyun eğmekten çok, rasyonel düşünceye dayalı bir iç disiplin olduğunu gösterir. Dolayısıyla dinin, dogmatik bir sistem değil, akıl yürütme ve faydacılıkla iç içe geçmiş bir ahlaki düzen olduğu ima edilir. Bu yorum, pozitivist ahlak anlayışıyla örtüşür.

Ayrıca, Ekber'in güneşi saygı ve takdirle anması, materyalist bir metafor olarak kullanılır: *“Yükseklerde bulunan güneşin padişahlar üzerinde mahsus inayeti vardır; bunun içindir ki onu taziz ediyorlar ve bunu Allah'ın ibadeti diye yapıyorlar.”*. Bu yaklaşım, kutsallığın dünyevi doğa olaylarına atfedilmesini eleştirir ve dinî inançların sosyal ve siyasi semboller üzerinden yeniden üretildiğine işaret eder. Bayur'un değerlendirmelerinde dinî reformun sosyal düzenle doğrudan ilişkili olduğu da vurgulanır: *“Devletin dininin değiştirilmesi için toplanan bir mecliste... Müslümanların da fena dinleri olduğunu kabule hazırım, fakat bize yeni dinin ne olduğunu ve nelere inanmamız lazım geldiğini söyleyin...”*. Bu pasaj, dinin bir “inanç meselesi” değil, toplum mühendisliğiyle ilgili bir alan olarak yeniden tanımlandığını gösterir. Yeni bir inanç sisteminin inşası, halkı dönüştürmeye yönelik bir modernleşme projesi olarak görülmektedir.

Bir diğer önemli örnek, Hindistan'da yürütülen idarî reformlardır: *“Bu ıslahatın başında Avlak, Toyul ve Caygir denilen toprakların hazineye mal edilmesi gelir...”*. Ekber'in reformları, sadece din alanıyla sınırlı olmayıp toprak ve vergi düzenlemeleriyle bütünleştirilmiştir. Bayur bu

uygulamaları, çağdaş devletin rasyonel bürokrasisiyle ilişkilendirir. Böylece dinî dönüşüm, ekonomik düzenin yeniden tesisine bağlı bir kalkınma stratejisi olarak gösterilir.

Son olarak, farklı dinlere mensup halklara yönelik uygulamalarda karşılaştırmalı tarih anlatısı yapılır: “*Türk idaresinin bunlara muamelesi... Avrupa’lıların sömürgelerde halklara yaptıkları muameleden daha iyi idi.*”. Burada Türk-Müslüman yönetiminin adaleti, Batı sömürgeciliğiyle kıyaslanarak üstün gösterilmekte; ancak bu üstünlük dinsel hoşgörüyü değil, adil bir yönetim anlayışına dayandırılmaktadır. Bu da Cumhuriyet kadrolarının “dinler arası eşitlik” anlayışına uygun seküler bir meşruiyet söylemiyle bağdaşmaktadır.

16. Asırda Dînî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü, Ekber’in reformcu yönünü öne çıkarırken, onu bir tür seküler aydınlanma lideri gibi çizer. Bayur’un anlatımı, dinin bireysel inançtan çok toplumsal düzenleme aracı olarak ele alındığı ve modernleşmeci, laik bir perspektifle değerlendirildiği bir metin üretmektedir. Bu bağlamda eser, erken Cumhuriyet döneminin pozitivist tarih yazımı içinde materyalist bir düşünce zemini oluşturmaktadır.

2.3.4. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1946)

René Descartes’ın Ahlâk Üzerine Mektuplar (1946, MEB) adlı eserinin Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Basımevi tarafından yayımlanan tercüme baskısında yer alan mektuplar, Descartes’ın Prenses Elisabeth’e yazdığı mektuplardan oluşmakta ve özellikle ahlak, ruh-beden ilişkisi, tutkuların kontrolü ve bireysel erdemin akıl yoluyla tesis edilmesi gibi temaları işlemektedir.

“*Şeref ve itibarı pasyonlar sırasına koymakta haklı olduğumu tecrübe ile de görüyorum...*”. Bu satırlar, ahlâkın kaynağını duygulardan ayıran rasyonalist bir anlayışa işaret eder. Descartes, şeref ve itibarı tutkularla birlikte anmakta, ancak bu değerleri ancak akıl süzgecinden geçmiş bir yaşam deneyimiyle haklı kılınabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Descartes’ın ahlaki özneyi, duygularını tanıyan ama onların esiri olmayan bir akıl varlığı olarak kurguladığı görülür. Cumhuriyet döneminde bireyin akıl ve bilim temelinde şekillenen bir ahlaki özneye dönüşmesi projesiyle doğrudan örtüşen bu vurgu, dini referanslardan ziyade bireysel sorumluluğu merkeze alan seküler bir etik kurma çabasının habercisidir.

“*Zira mektuplarında her zaman öyle seçik fikirler ve sağlam muhakemeler görüyorum ki...*”. Elisabeth’e hitaben yazılan bu satırlarda, entelektüel yeterlilik ve muhakeme gücü övülürken, bu özelliklerin ruhsal güce dönüşerek bedensel hastalıkları yenebileceği savunulmaktadır. Descartes’ın burada yaptığı vurgu, aklın yalnızca teorik değil, pratik faydaya da sahip olduğu yönündedir. Ahlaki özne, yalnızca inanan değil düşünen, tartan ve bu suretle güçlenen bir varlıktır. Cumhuriyet’in özellikle kadın bireyler için öngördüğü rasyonel yurttaş modeliyle de bu söylem paralellik gösterir: duyguların değil, muhakemenin rehber olduğu bir ahlak anlayışı.

“Sonra vücut zevkleri önemsiz zevkler olduğu için...” Bu ifade, Descartes’ın beden merkezli hazlara karşı duyduğu eleştiriye yansır. Bedensel arzuların değersizliği, ruhsal olgunluk ve erdem arayışıyla karşılaştırıldığında ikinci planda kalır. Bu görüş, materyalist değil ama materyalizme açık bir zihin yapısına öncülük eder: ruhun üstünlüğü, fiziki hazların geçiciliği ve dolayısıyla bireyin içsel bir etikle donatılması gerektiği düşüncesi, seküler bir ahlakın inşasında önemli bir argüman haline gelir. Bu, erken Cumhuriyet’in “terbiyeli vatandaş” profilinin ahlaki yönünü destekler niteliktedir.

Descartes’ın Ahlâk Üzerine Mektuplar adlı bu kitap, Cumhuriyet’in erken döneminde devlet eliyle tercüme edilerek yayımlanması bakımından sadece felsefî değil ideolojik bir metin haline gelmiştir. Ruhun doğası, pasyonların kontrolü ve akıl temelinde bir hayat inşası gibi temalar, laik ve akılcı bir yurttaş yaratma projesinin felsefî altyapısını oluşturur. Dine dayalı dışsal bir etik yerine, bireyin iç dünyasında inşa ettiği akla dayalı bir ahlak anlayışı vurgulanır.

2.3.5. Ortaokul Din Dersi Kitabı II (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949)

1949 tarihli *Din Dersleri – İkinci Kitap*, Cumhuriyet’in erken dönem din eğitimi anlayışını ve dinî öğretimin modern eğitimin çerçevesine nasıl dahil edildiğini gösteren önemli belgelerden biridir. Bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı’nın denetiminde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın katkısıyla hazırlanmış ve ilkokul öğrencilerine yönelik olarak kaleme alınmıştır. Aşağıdaki alıntılar ve yorumlar, bu metnin özellikle metafizik inanç, insanın varoluş amacı ve Allah tasavvuru açısından materyalist ve evrimsel düşünce ile karşıtlıklarını ortaya koymaktadır.

“Ben Müslümanım, inanırım ki Allah vardır ve birdir. Onun ne eşi var ne ortağı; ne dengi var ne benzeri. Yeri göğü, ayı güneşi, canlı cansız her şeyi yaratan, besleyip büyüten, görüp gözetten yalnız Odur. Başka tapılacak yoktur.” Bu ifadede, Tanrı’nın yaratıcı ve yönlendirici kudreti hem kozmik düzeni hem de canlı-cansız bütün varlıkları kapsayacak şekilde tanımlanır. Evrimci ve materyalist yaklaşımlarda ise doğadaki canlılık ve çeşitliliğin Tanrısal bir tasarımdan değil, uzun vadeli doğal süreçlerden kaynaklandığı savunulur. Evrim kuramı canlıların doğal seçim, mutasyon ve adaptasyon gibi süreçlerle değiştiğini belirtirken, bu metin doğrudan ilahi bir iradeyi temel alan açıklamayı merkeze alır.

“Bizim varlığımızın bir evveli, bir de sonu vardır... Hiçbir şey yok iken O vardı ve her şeyi O var eyledi.” (Bu pasaj, varoluşu Allah’ın mutlak iradesine dayandırır. Bu yaklaşım, insanın ve evrenin ontolojik başlangıcını aşkın bir kudretle açıklar. Buna karşın materyalist düşüncede, evrenin oluşumu fiziksel ve kimyasal süreçlerle açıklanır. Big Bang ve evrim kuramı gibi açıklamalar, Tanrısal müdahale olmaksızın bir oluş süreci tanımlar. Bu bakımdan kitapta yer alan açıklama, metafizik bir neden-sonuç zincirini savunurken, materyalizm buna karşılık bilimsel gözlem ve deney verilerini esas alır.

“Allah her şeyi bizim için yaratmış; her şey bize hizmete hazır. Yeter ki biz onları kullanmasını bilelim.” (Bu düşünce, insan merkezli (antroposentrik) bir dünya görüşünü yansıtır. Doğadaki tüm varlıkların insana hizmet etmek için yaratıldığına dair bu anlayış, doğayı sömürülebilir bir kaynak olarak gören yaklaşımı da besleyebilir. Oysa evrimsel ve ekolojik yaklaşımlar, insanı doğanın merkezinde değil, onun bir parçası olarak görür; doğadaki türler arası ilişkinin karşılıklı bağımlılık üzerine kurulu olduğunu vurgular.

“Allah’ın hiçbir yönü benzeri yoktur. Biz sonradan olduk, gördüklerimizin hepsi de sonradan olmuştur... Her şey O’na muhtaç, O hiçbir şeye muhtaç değil.” Burada klasik İslamî teolojiye özgü bir “vacib-ül vücud” (varlığı zorunlu olan) anlayışı görülmektedir. Allah’ın mutlak bağımsızlığı ve diğer tüm varlıkların O’na bağlılığı fikri, yaratılmışların ontolojik eksikliğini varsayar. Bu düşünce biçimi, varlığın aşkın bir merkezden türediğini savunur. Oysa materyalist kuramlar, varlıkları bağımsız madde ve enerji formları olarak ele alır; evrende nihai bir otorite ya da irade varsaymaz.

Din Dersleri (1949) kitabı, Cumhuriyet’in resmi eğitiminde dinî inançların hem metafizik temellerini hem de gündelik yaşama dair düzenleyici etkilerini ön plana çıkarır. Tanrı’nın aşkın varlığı, evrenin insana hizmet için yaratıldığı inancı ve her şeyin O’nun iradesine bağlı olduğu düşüncesi hem evrim kuramıyla hem de seküler-materyalist dünya görüşüyle ciddi bir epistemolojik ve ontolojik zıtlık içindedir. Bu metin, sekülerleşme yönündeki toplumsal dönüşümle eşzamanlı olarak, dinî inancı pedagojik araçlarla bireyin kişisel ve toplumsal ahlâkına yerleştirmeye çalışır.

2.3.6. Ortaokul Din Dersi Kitabı I (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949)

1949 tarihli Millî Eğitim Bakanlığı yayını olan Din Dersleri kitaplarında yer alan metinler, Tanrı inancı, peygamber sevgisi, ibadet disiplini ve ahlaki erdemleri merkeze alan bir dil ve içerikle kurgulanmıştır. Bu içerikler, özellikle Cumhuriyet’in sekülerleşme hamleleriyle aynı dönemde varlık bulan pozitivist ve materyalist eğitim anlayışıyla uyumlu olmaktan ziyade, geleneksel dinî eğitimi yeniden sistematize etmeye yönelik bir devlet girişimi olarak değerlendirilebilir.

Örneğin “Allaha İman” başlıklı metinde geçen “*Ben Müslümanım, inanırım ki Allah vardır ve birdir. Onun ne eşi var, ne ortağı; ne dengi var, ne benzeri*” ifadeleri, insanın bütün varlık anlayışını teolojik bir referans etrafında şekillendirdiğini ortaya koyar. Burada doğa, insan, hareket ve varoluş, metafizik bir özne tarafından açıklanır. Bu yaklaşım, Bergson veya Descartes gibi düşünürlerin seküler ya da sezgi temelli ahlak yaklaşımlarının karşısında yer alır. Tanrısal kudret, her şeyi bilen, gören, yaratan ve yöneten bir güç olarak anlatılır. Bu, materyalist veya rasyonalist geleneklerin aksine, ahlaki sorumluluğun kaynağını doğrudan Tanrı’ya bağlayan bir yorumdur.

“Yalvarış” başlıklı diğer metin ise dua formunda yazılmış olup, insanın varlık alanındaki acziyetini ve Tanrı’ya olan bağımlılığını vurgular. “*Ey yüceler yücesi Allah’ım! Ben yoktum, sen var ettin; bana kuvvet verdin, göz, kulak, dil, damak, el, ayak verdin; beni bilgi sahibi yaptın.*” gibi ifadeler, insanın bilgi edinimini bile ilahi bir ihsan olarak tanımlar. Bu anlayış, bilgi ve akıl yürütme süreçlerini Tanrısal bir bağlama yerleştirerek, Descartes’ın aklı merkeze alan epistemolojisinden veya materyalist bilim anlayışından ayrılır.

“İman” başlıklı diğer bir metinde ise doğadaki tüm varlıkların insan için yaratıldığı, hiçbir şeyin boşuna var edilmediği fikri vurgulanır. “*Ne varsa hepsi kendi elinin altındadır; kendisi içindir.*” ifadesi, insan merkezli bir varlık anlayışını gösterse de bu merkezin kendisi yine Tanrı tarafından düzenlenmiştir. İnsanın “yükümlü olduğu ödevleri yerine getirmesi” gerektiği vurgulanır. Bu, ahlaki ödevin kaynağını Tanrısal buyruklara dayandırır ve insanın özgür iradesiyle değil, inancı ve itaatkârlığıyla tanımlanmasını öne çıkarır.

Yine “Müslümanlıkta Haklar ve Ödevler” başlıklı metinde geçen “*Bir müslüman için kendi hakkı ne kadar kutsal ise, başkalarının hakları da o derece kutsaldır*” cümlesi, bireysel ahlakın toplumsal sorumlulukla dengelendiğini gösterir. Ancak bu denge, seküler hukuki normlarla değil, dinî bir hak anlayışı ile kurulur. Bu bağlamda, bireyin diğer bireylerle olan ilişkisi, Tanrısal adalet fikri üzerinden şekillenir.

“Bismillâhirrahmânirrahîm” metni ise yaratıcıyı sürekli anmanın, yaşamın her anında Tanrıyı merkeze almanın önemine vurgu yapar. “Ben her işime yüce adın ile başarırım... Yatarken, kalkarken, yemek yerken ‘Bismillah’ derim.” ifadesi, gündelik yaşamın tüm alanlarında Tanrısal gözetimin ve bağlılığın nasıl içselleştirildiğini açıkça ortaya koyar. Bu, laik pedagojik modelin önerdiği özerk birey fikriyle çelişmektedir.

Son olarak, “Hicret” ve “Güvercin Hikâyesi” gibi anlatılar, dini liderliğe, cesarete, sadakate ve merhamete dair sembolik mesajlar taşıyan metinlerdir. Peygamberin müşriklerden kaçışı ya da anne güvercinin yavrusu için çırpınması, doğrudan dinî ve ahlaki değerlerin dramatik temsili olarak işlev görür. Bu anlatılar, pozitivist düşüncenin deneysel bilgi anlayışından uzak, sembolik ve duygusal çağrışımlarla bireyi eğitmeyi amaçlar.

1949 tarihli bu Din Dersleri kitapları, Cumhuriyet’in ilk kuşaklarında devletin dinî bilgiyi dogmatik değil, fakat ahlaki yönelimli ve normatif bir araç olarak nasıl işlevselleştirdiğini gösterir. Ancak içerik, evrimci düşüncenin evrensel yasalarını değil, Tanrısal irade ve buyruklarla şekillenmiş sabit bir ahlak düzenini merkeze alır. Bu yönüyle materyalist ve seküler eğitim hedefleriyle bütünleşmektense, onlarla paralel ama ayrı bir çizgide var olmuştur.

2.3.7. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1949)

Henri Bergson'un "*Ahlâk ile Dînin İki Kaynağı*" adlı eseri, Fransız felsefesinin sezgici ve dinamik yönünü yansıtan, ahlâkın oluşumu üzerine özgün bir kuramsal çerçeve sunar. Maarif Vekâleti tarafından Türkçeye kazandırılan bu eser, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında din ve ahlâk üzerine yürütülen laikleşme ve modernleşme tartışmalarının merkezinde önemli bir düşünsel referans olarak yer bulmuştur.

Birinci bölümde, Bergson ahlâkı ikiye ayırır: statik ahlâk ve dinamik ahlâk. "*Statik ahlâk, birbirinden ayrı iki bölümden ibarettir. Birincisinde ahlâk mükellefiyete dayanır... Bu mükellefiyet cemiyetin unsurlarının bütününi muhafaza etmek için birbirine yaptığı tazyiki ifade eder.*". Bu ifade, bireyin ahlâkî davranışının tamamen toplumsal normlar ve baskılarla şekillendiğini ortaya koyar. Ahlâkın kaynağını Tanrı değil, toplumsal organizma oluşturmaktadır. Bergson'un bu yorumu, ahlâkın evrimsel işlevini açıklamaya çalışan materyalist yaklaşımlarla örtüşmektedir: ahlâk, toplumun kendini koruma ve düzen içinde sürdürme stratejisidir.

Aynı sayfada Bergson, dinamik ahlâkı ise şu şekilde açıklar: "*İkinci ahlâkta yine mükellefiyet vardır. Fakat bu mükellefiyet bir hamlenin, bir iştiağın kuvvetidir.*" Bu açıklama, ahlâkî davranışın yalnızca dış baskıyla değil, içsel bir sezgi ya da 'aşkın' bir ilhamla da oluşabileceğini dile getirir. Ancak bu aşk ya da sezgi, bir "*ilahi emre*" değil, bireyin iç dünyasında sezdiği bir bütünlük, bir ideal olarak ele alınır. Bu da Tanrısal buyrukların değil, insan zihninin ve vicdanının ahlâk üretme kapasitesine yapılan bir vurgu olarak okunabilir.

Bergson, ahlâkın ve dinin biyolojik ve toplumsal kökenlerine ilişkin çözümlemesinde evrimsel düşünceyle tam bir uyum içerisinde: "*İnsan zekâsı, ferdî gururun hayatına munhasıran hasredildiği, mükâfatın beklendiği bir gaye, içgüdüyle mankûm olduğu esaretten kurtarmıştır.*". Bu cümlede açıkça görülmektedir ki ahlâk, insan zekâsının ve bireysel bilincinin evrimsel gelişimi ile ortaya çıkmıştır. Tanrısal vahiy değil, insanî aklın gelişimi belirleyici olmuştur.

Yine bir diğer pasajda Bergson şöyle der: "*Kapalı cemiyet, ezdara birbirini tutan, başka insanlara karşı ilgisiz, her zaman savaşılmaya ve sevmemeye hazır...*". Burada kapalı toplumların, dışlayıcı ve otoriter yapısının, dinî dogmalara dayalı geleneksel yapılarla ilişkili olduğu sezdirilirken, "açık cemiyet" in dinamik ve idealist yönüne vurgu yapılmaktadır. Bu idealizm, seküler düşüncenin ahlâkı bireysel akla ve toplumsal gelişmeye dayandırma eğilimiyle örtüşür.

"*Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*" eserinde ahlâkın kaynağının dışsal bir Tanrı değil, içsel sezgi, toplumsal düzen ihtiyacı ve bireysel bilinç olduğu yönündeki vurgular, onu evrimci ve seküler bir düşünce geleneğiyle buluşturmaktadır. Cumhuriyet'in erken döneminde bu eserin Türkçeye

kazandırılması, ahlâk eğitiminin dinî dogmalardan arındırılarak rasyonel, bilimsel ve toplumsal bir zemine oturtulması amacına hizmet etmiş görünmektedir.

2.3.8. Ortaokul Din Dersi Kitabı (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1950)

Emin Ali Sipahi tarafından yazılan ve 1950 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan “*Din Dersleri*” kitabı, dönemin dinî eğitim anlayışını yalnızca inanç aktarımı değil, aynı zamanda ahlâkî terbiye, çalışkanlık, disiplin ve yurttaşlık erdemi üzerinden inşa etmeye çalışan bir belge niteliğindedir. Bu kitapta yer alan içerikler, Tanrısal buyruklara dayanan geleneksel ahlâk anlayışını yüzeyde muhafaza etmekle birlikte, aslında toplumsal fayda, bireysel sorumluluk ve çalışkanlık gibi seküler değerlerle harmanlanmıştır.

“*Müslüman Çalışkan Olur*” başlıklı hikâyede yer alan üç kardeş anlatısı, ahlâkın doğrudan çalışkanlıkla özdeşleştirildiği bir çerçevede sunulur. Baba, ölmeden önce çocuklarına para dolu bir küpü toprağa gömdüğünü söyler. Çocuklar toprağı kazarken, küp bulamazlar ama “*toprağı işleyerek*” ürün elde ederler ve “*zenginleşirler*.” Metin, şu sözlerle sonlanır: “*Çalışmayan ise daima başkasına muhtaç olur; bir türlü muradına eremez.*” Bu anlatı, ahlâkı Tanrısal buyruklardan ziyade emeğe, üretime ve bireysel gayrete dayandırır. Bergson’un tanımıyla bu, statik ahlâkın ötesine geçip dinamik ahlâkın bir örneğine yaklaşır: birey, içsel bir sorumlulukla harekete geçer, topluma fayda sağlar ve bu süreçte bireysel tatminini bulur. Aynı zamanda, evrimsel düşüncenin bireyin çevresine adaptasyonu yoluyla hayatta kalması ve refaha erişmesi fikriyle de örtüşür. Tanrı’nın adı geçse de başarı doğrudan çalışma alışkanlığına bağlanır. “*En Büyük Sevgi: Beni Yaratan Allah’ımı Çok Severim*” başlıklı bölümde, yaratılış anlatısı klasik formda sunulur: “*Bir zamanlar ben yoktum; anam, atam da yoktu... Allah önce Âdem babamızı, Havva anamızı yaratmış, onlardan bütün insanları çoğaltmış...*” Bu bölümdeki anlatım, teistik bir çerçevede evrenin yaratılışına odaklanır gibi görünse de metnin teması aslında şükür, minnettarlık ve bağlılık üzerinedir. “*Beni yar eden ve bu hale getiren de Allah’tır. Ben Allah’ımı çok severim.*” Bu cümlede görülen sevgi, cehennem korkusuna ya da cennet vaadine değil, varoluşsal bir farkındalığa dayanmaktadır. Bergson’un “dinamik ahlâk” tanımı bu noktada devreye girer: bu ahlâk, bireyin içsel bir sezgiyle, hiçbir dışsal ödül beklentisi olmadan yöneldiği değerleri ifade eder. Aynı zamanda, bireyin varoluşuna anlam vermesi açısından eksistansiyalist bir içeriğe de kapı aralar.

“*İslâm’ın Şartları*” bölümünde namazın tarifinde ise ahlâkî disiplin bir ibadet üzerinden kodlanır: “*Namaz kılmak Allah huzuruna çıkmak demektir. Böyle bir kimsenin her yönden temiz olması gerekir.*” Burada temizliğin sadece fiziksel değil, ruhsal ve ahlâkî boyutu da ima edilir. Temizlik, bireyin dış dünyayla kurduğu ilişkiyi düzenlediği kadar, kendisiyle kurduğu disiplin ilişkisini de tanımlar. Günün beş vaktinde tekrar eden bu ritüel, aslında bireyi alışkanlık ve denetim yoluyla şekillendiren bir araçtır.

1950 tarihli bu Din Dersleri kitabında görülen ahlâkî söylem, yüzeyde klasik İslamî referanslarla sunulsa da esasen bireyin topluma entegre edilmesini hedefleyen, çalışkan, tertipli, dürüst, sorumluluk sahibi ve disiplinli bir vatandaş profili inşa etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde, Tek Parti Dönemi'nde (1923-1950 aralığını kapsayan çeşitli yıllara ait) ilkökul, ortaokul ve lise düzeylerinde okutulan biyoloji, tarih ve din ders kitaplarının materyalizm ve evrimci düşünce açısından incelenmesi neticesinde elde edilen bulgular sunulmaktadır.

Biyoloji Ders Kitaplarındaki Bulgular

İncelenen biyoloji ders kitaplarında genel olarak biyolojik materyalist bir yaklaşımın benimsendiği görülmüştür. Canlıların yapısı, işleyişi ve fizyolojisi, büyük ölçüde fiziksel ve kimyasal yasalara, mekanik süreçlere ve gözlemlenebilir olgulara dayandırılarak açıklanmıştır. Hücre teorisi ve organizmaların maddi yapısı vurgulanmıştır.

Evrimci düşünce ve özellikle Darwinizm açısından ise bulgular çeşitlilik göstermektedir:

Evrim Kavramının Varlığı ve Niteliği:

- 1930'lu yılların sonlarına doğru yayımlanan bazı lise biyoloji kitaplarında (örn: Lise Biyoloji-II, 1938, Devlet Basımevi; Lise Biyoloji-II, 1939, Maarif Matbaası) "tekâmül teorileri" başlığı altında evrim konusuna yer verildiği, Lamarck ve Darwin'in görüşlerinin aktarıldığı, fosil (Arkeopteriks, at serisi vb.) ve embriyolojik kanıtların sunulduğu tespit edilmiştir. Hayatın basitten karmaşığa doğru bir gelişim gösterdiği fikri işlenmiştir.
- Bununla birlikte, evrim teorisinin temel mekanizmaları olan doğal seçim, mutasyonlar, genetik çeşitlilik ve kalıtım (Mendel genetiği) genellikle ya çok yüzeysel bir şekilde geçilmiş ya da hiç ele alınmamıştır. Evrim, daha çok bir sonuç veya genel bir değişim prensibi olarak sunulmuş, işleyiş mekanizmalarına derinlemesine girilmemiştir.
- İnsan evrimi konusuna çoğunlukla değinilmediği, değinildiği durumlarda ise bunun sınırlı ve dolaylı bir şekilde yapıldığı görülmüştür.

Zamana Bağlı Değişimler:

- 1940'lı yıllarda basılan bazı biyoloji kitaplarında (örn: Lise Biyoloji-II, 1945, Maarif Matbaası) evrim konusu, Lamarckçı görüşlerle karışık bir şekilde sunulmaya devam etmiş, genetik bilimi büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu dönemde bazı kitaplarda "Türk Irkı Antropolojisi" gibi başlıklar altında, dönemin antropolojik yaklaşımlarını yansıtan

ancak modern biyoloji açısından sorunlu olabilecek biyolojik determinist ve ırkçı sınıflandırmalara rastlanmıştır.

- 1940'ların ortalarından itibaren yayımlanan bazı biyoloji ders kitaplarında (örn: Lise Biyoloji-I, 1947, Milli Eğitim Basımevi; Lise Biyoloji-II, 1947, Milli Eğitim Basımevi) evrim konusunun sunumunda belirgin bir azalma veya daha temkinli bir dil kullanımı gözlemlenmiştir. Darwinist mekanizmalar ve insan evrimi gibi konular ya hiç işlenmemiş ya da oldukça sınırlı bir şekilde yer bulmuştur. Bu durumun, dönemin değişen sosyo-politik ve ideolojik atmosferiyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Genel olarak, biyoloji ders kitapları canlılığı materyalist bir temelde açıklarken, evrim düşüncesini özellikle 1930'ların sonlarında ve 1940'ların başlarında tanıtmış, ancak Darwinist evrimin temel mekanizmalarını ve modern genetikle bağlantısını yeterince güçlü ve tutarlı bir şekilde aktaramamıştır.

Tarih Ders Kitaplarındaki Bulgular

İncelenen tarih ders kitaplarında, olayların ve toplumsal gelişmelerin açıklanmasında belirgin bir materyalist ve evrimci bakış açısının hâkim olduğu tespit edilmiştir:

Materyalist Tarih Anlayışı:

- Tarihsel olaylar, doğaüstü güçlere veya kaderci bir anlayışa atıf yapılmaksızın, büyük ölçüde maddi koşullar, coğrafi etkenler, ekonomik yapılar, teknolojik gelişmeler ve insan eylemleri temelinde açıklanmıştır.
- Uygarlıkların doğuşu ve gelişimi (örn: Mezopotamya), tarım, hayvancılık, üretim araçları ve çevreyle etkileşim gibi materyalist unsurlara dayandırılmıştır.
- Büyük toplumsal dönüşümler (örn: Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı) ve çatışmalar (örn: Türk-Arap mücadeleleri) genellikle sosyo-ekonomik nedenlerle ve güç mücadeleleriyle izah edilmiştir.

Evrimci Tarih Anlayışı:

- İnsanlık tarihi, doğrusal bir ilerleme çizgisi izleyen ve basitten karmaşığa doğru evrilen bir süreç olarak sunulmuştur. "Yontma Taş Devri", "Cıvalı Taş Devri", "Maden Devri" gibi dönemlendirmeler, bu ilerlemeci ve evrimci tarih anlayışını yansıtmaktadır.
- Özellikle 1930'lu yıllarda yayımlanan ortaokul tarih kitaplarında (örn: Ortaokul Tarih I, 1932 ve 1937, Devlet Matbaası), insanın kökeni ve biyolojik evrimi (hayvanlardan türeyiş, maymunlarla ortak ata, "hayat zinciri", fosil kanıtları) açıkça Darwinist bir perspektifle ele alınmıştır. Dünyanın ve yaşamın milyonlarca yıllık bir geçmişe sahip olduğu vurgulanarak, dini anlatılara alternatif bilimsel açıklamalar sunulmuştur.

- İnsan ırkları arasındaki farklılıklar, biyolojik evrim ve çevresel adaptasyon süreçleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Dilin, düşüncenin ve kültürün de evrimsel bir gelişim gösterdiği belirtilmiştir.
- Göçler, iklim değişiklikleri gibi çevresel faktörlerin insan toplulukları ve medeniyetler üzerindeki belirleyici etkisi vurgulanmıştır.
- 1940'lı yıllarda basılan bazı tarih kitaplarında ise (örn: Ortaokul Tarih III, 1941, Ankara Maarif Matbaası; İlkokul Tarih, 1946, Milli Eğitim Basımevi) laiklik, cumhuriyetçilik, modern devlet yapısı gibi kavramlar, tarihsel bir evrimin ve ilerlemenin sonucu olarak sunulmuş; Batı modernleşmesi bir model olarak ele alınmıştır. Bu durum, biyolojik evrimden ziyade sosyo-kültürel ve politik bir evrim anlayışını yansıtmaktadır.

Tarih ders kitapları, genel olarak Tek Parti Dönemi'nin laik, pozitivist ve ulus-devlet inşası hedefleriyle uyumlu bir şekilde, insanlık tarihini materyalist ve evrimci bir çerçevede yorumlamıştır.

Din Ders Kitaplarındaki Bulgular

Bu kategoride incelenen kitaplar, felsefe/ahlak tercümeleri ve doğrudan din dersleri için hazırlanmış materyaller olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir:

Felsefe/Ahlak Kitapları (Bergson, Rauh, Descartes, Hikmet Bayur Tercümeleri/Eserleri):

- Bu eserlerde (örn: Bergson'un Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı, Rauh'un Ahlâk Tecrübesi, Descartes'ın Ahlâk Üzerine Mektuplar), ahlakın kaynağı genellikle ilahi buyruklar yerine bireysel vicdan, akıl, deneyim, toplumsal ihtiyaçlar ve sezgi gibi seküler temellere dayandırılmıştır.
- Bergson'un statik (toplumsal baskıya dayalı) ve dinamik (içsel itki, sezgiye dayalı) ahlak ayrımı, Rauh'un ahlakın deneyime dayandığı ve dinî dogmalardan arındırılması gerektiği yönündeki görüşleri, Descartes'ın aklın tutkular üzerindeki kontrolü ve rasyonel erdem anlayışı, dönemin laik ve akılcı birey yetiştirme idealiyle uyumlu bulunmuştur.
- Hikmet Bayur'un Ekber Şah üzerine yazdığı eserde, dini reformlar seküler bir modernleşme ve toplumsal mühendislik çabası olarak yorumlanmış, dinin toplumsal düzenlemedeki rolü materyalist bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.
- Bu kitaplar, dini referanslardan uzak, eleştirel düşüncüyü teşvik eden ve bireysel sorumluluğu ön plana çıkaran bir etik anlayışını desteklemiştir.

Din Dersleri Kitapları (1949 ve 1950 Basımları):

- 1940'ların sonlarında yayımlanan Din Dersleri kitapları ise (örn: Ortaokul Din Kitabı I ve II, 1949, MEB; Din Dersleri, 1950, Emin Ali Sipahi), geleneksel İslami teolojiye dayalı bir içerik sunmuştur.

- Bu kitaplarda Allah'ın varlığı, birliği, yaratıcılığı, peygamberlik, ibadetler (namaz vb.) ve temel dini inançlar öğretilmiştir. Evrenin ve insanın Allah tarafından yaratıldığı, her şeyin O'nun iradesine bağlı olduğu gibi metafizik kabuller, materyalist ve evrimci düşünceyle temelden bir zıtlık içindedir.
- Ahlak, Allah'ın emir ve yasaklarına dayandırılmış; şükür, dua, sabır gibi dini erdemler vurgulanmıştır.
- 1950 tarihli kitapta çalışkanlık gibi seküler değerler dini motivasyonlarla harmanlanmaya çalışılmışsa da temel referans noktası teistik bir dünya görüşü olmuştur.
- Bu ders kitapları, laik eğitim sistemi içinde din eğitiminin ayrı bir kulvarda, geleneksel dini değerleri ve inançları aktarma işlevini üstlendiğini ve dönemin felsefe/ahlak kitaplarındaki seküler yaklaşımlardan farklı bir çizgide yer aldığını göstermektedir.

Tek Parti Dönemi ders kitapları incelendiğinde, biyoloji ve özellikle tarih derslerinde materyalist ve evrimci düşüncenin belirgin etkileri gözlemlenirken; felsefe/ahlak alanında seküler ve akılcı etik anlayışlarının tanıtıldığı, ancak doğrudan din dersleri için hazırlanan materyallerde ise geleneksel teistik dünya görüşünün ve dini öğretilerin esas alındığı tespit edilmiştir. Bu durum, dönemin eğitim politikalarındaki çok katmanlı ve bazen birbiriyle farklılaşan yaklaşımları yansıtmaktadır.

Bu çalışma, Tek Parti Dönemi'nde (1923-1950) Türkiye'de ilkokul, ortaokul ve lise düzeylerinde okutulan biyoloji, tarih ve din ders kitaplarında materyalizm ve evrimci düşüncenin etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Dönemin eğitim politikalarının ve ideolojik yönelimlerinin ders materyallerine nasıl yansıdığı, özellikle modern bilimsel kavramların ve dünya görüşlerinin genç nesillere aktarılma biçimleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Cumhuriyet'in erken dönemindeki modernleşme, laikleşme ve ulus-devlet inşası süreçlerinin eğitim alanındaki somut izdüşümlerini ortaya koymaktadır.

İncelenen biyoloji ders kitapları, canlıların yapısı, işleyişi ve fizyolojisi konularında genel itibarıyla biyolojik materyalist bir yaklaşımı benimsemiştir. Canlılık, büyük ölçüde gözlemlenebilir fiziksel ve kimyasal yasalara, mekanik süreçlere ve maddi yapılara dayandırılarak açıklanmıştır. Hücre teorisi, canlılığın temel birimi olarak vurgulanmış ve organizmaların maddi varlığı ön plana çıkarılmıştır. Bu yaklaşım, dönemin pozitivist bilim anlayışıyla paralellik göstermekte ve doğaüstü açıklamalardan arındırılmış bir biyoloji öğretimini hedeflemektedir.

Evrimsel düşünce ve özellikle Darwinizm'in biyoloji ders kitaplarındaki temsili ise daha karmaşık ve zaman içinde değişkenlik gösteren bir tablo çizmektedir. 1930'lu yılların sonlarına doğru ve 1940'ların başlarında yayımlanan bazı lise biyoloji kitaplarında, "tekâmül teorileri" başlığı altında evrim konusuna açıkça yer verilmiştir. Bu kitaplarda Lamarck ve Darwin'in

görüşleri aktarılmış, fosil kayıtları (Arkeopteriks, atların evrim serisi vb.) ve embriyolojik kanıtlar gibi evrimi destekleyici verilere değinilmiştir. Hayatın basitten karmaşığa doğru bir gelişim gösterdiği, canlıların zaman içinde değiştiği fikri işlenmiştir. Bu durum, dönemin modern bilimsel gelişmeleri müfredata dahil etme ve Batılılaşma çabalarının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

İnsan evrimi konusu ise biyoloji ders kitaplarında çoğunlukla ya hiç işlenmemiş ya da oldukça sınırlı ve dolaylı bir şekilde değinilmiştir. Bu durumun dönemin ideolojik tercihleriyle ilişkili olabileceği söylenebilir

Zamana bağlı değişimler incelendiğinde, 1940'lı yılların ortalarından itibaren yayımlanan bazı biyoloji ders kitaplarında evrim konusunun sunumunda belirgin bir azalma veya daha temkinli bir dil kullanımının gözlemlendiği tespit edilmiştir. Darwinist mekanizmalar ve insan evrimi gibi konuların işlenişi daha da sınırlanmış veya tamamen müfredat dışı bırakılmıştır. Bu dönemde bazı kitaplarda "Türk Irkı Antropolojisi" gibi başlıklar altında, dönemin antropolojik yaklaşımlarını yansıtan ancak modern biyoloji açısından bilimsel geçerliliği tartışmalı, hatta sorunlu kabul edilebilecek biyolojik determinist ve ırk temelli sınıflandırmalara rastlanması da dikkat çekicidir. Bu durum, evrim teorisinin ve genel olarak biyolojik antropolojinin, dönemin ulus-devlet inşası ve kimlik politikaları bağlamında belirli ideolojik süzgeçlerden geçirilerek yorumlandığını düşündürmektedir. Evrim konusundaki bu geri çekilmenin, II. Dünya Savaşı sonrası değişen uluslararası ve ulusal siyasi konjonktürle, toplumsal hassasiyetlerle veya eğitim politikalarındaki önceliklerin farklılaşmasıyla ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir.

Biyoloji ders kitapları canlılığı materyalist bir temelde açıklama çabası içinde olmuş, evrim düşüncesini özellikle 1930'ların sonları ve 1940'ların başlarında müfredata dahil etmiştir.

Tarih ders kitapları incelendiğinde, olayların ve toplumsal gelişmelerin açıklanmasında biyoloji kitaplarına kıyasla çok daha belirgin ve tutarlı bir materyalist ve evrimci bakış açısının hâkim olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Tek Parti Dönemi'nin tarih anlayışının, pozitivist bilim felsefesi ve ilerlemeci tarih yazımıyla ne denli iç içe geçtiğini göstermektedir.

Materyalist tarih anlayışı, tarihsel olayların ve toplumsal yapıların açıklanmasında doğüstü güçlere, ilahi müdahalelere yer vermemesiyle karakterize olur. İncelenen tarih ders kitapları, büyük ölçüde bu ilkeye bağlı kalmıştır. Uygarlıkların doğuşu ve gelişimi (örneğin Sümer, Mısır), coğrafi koşullar, iklim, tarım, hayvancılık, üretim araçlarındaki gelişmeler ve çevreyle etkileşim gibi somut ve maddi unsurlara dayandırılarak açıklanmıştır. Büyük toplumsal dönüşümler, imparatorlukların yükselişi ve çöküşü, savaşlar ve göçler gibi olgular genellikle sosyo-ekonomik nedenler, teknolojik değişimler, kaynak mücadeleleri ve insan eylemleri temelinde izah edilmiştir.

Evrimci tarih anlayışı ise insanlık tarihini doğrusal bir ilerleme çizgisi üzerinde, basitten karmaşığa, ilkelden uygar olana doğru evrilen bir süreç olarak sunar. Ders kitaplarında kullanılan "Yontma Taş Devri", "Cıvalı Taş Devri", "Maden Devri" gibi dönemlendirmeler, insanın doğa üzerindeki hakimiyetini artırdığı teknolojik ve kültürel bir evrim şemasını yansıtmaktadır. Özellikle 1930'lu yıllarda yayımlanan ortaokul tarih kitaplarında, insanın kökeni ve biyolojik evrimi (hayvanlardan türeyişi, maymunlarla ortak atası, "hayat zinciri" kavramı, fosil kanıtları) açıkça ve doğrudan Darwinist bir perspektifle ele alınmıştır. Dünyanın ve yaşamın milyonlarca yıllık bir geçmişe sahip olduğu vurgulanarak, geleneksel dini yaratılış anlatılarına alternatif olarak bilimsel açıklamalar sunulmuştur. Bu, dönemin eğitim sisteminin bilimi ve rasyonel düşünceyi ne denli merkeze aldığına çarpıcı bir örneğidir.

İnsan toplulukları arasındaki fiziksel farklılıklar (ırklar), biyolojik evrim ve çevresel adaptasyon süreçleriyle açıklanmaya çalışılmış; dilin, düşüncenin ve kültürün de zaman içinde evrimsel bir gelişim gösterdiği belirtilmiştir. Göçler, iklim değişiklikleri gibi çevresel faktörlerin insan toplulukları ve medeniyetlerin şekillenmesindeki belirleyici rolü sıkça vurgulanmıştır.

1940'lı yıllarda basılan bazı tarih kitaplarında ise biyolojik evrim teması arka plana itilirken, laiklik, cumhuriyetçilik, modern devlet yapısı gibi kavramlar tarihsel bir evrimin ve ilerlemenin kaçınılmaz sonuçları olarak sunulmuştur. Batı modernleşmesi, özellikle Rönesans ve Reform hareketleri, izlenmesi gereken bir model olarak ele alınmış, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve çöküşü ise bu modernleşme ve ilerleme çizgisinden sapmanın bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Bu durum, biyolojik evrimden ziyade, sosyo-kültürel ve politik bir evrim anlayışının ön plana çıktığını göstermektedir.

Tarih ders kitapları, genel olarak Tek Parti Dönemi'nin laik, pozitivist ve ulus-devlet inşası hedefleriyle güçlü bir uyum içinde, insanlık tarihini materyalist temellere oturtan ve evrimci bir ilerleme şemasıyla yorumlayan bir anlatı sunmuştur. Bu kitaplar aracılığıyla öğrencilere, akılcı, bilimsel ve ilerlemeci bir dünya görüşü aşılanmaya çalışılmıştır.

Din ders kitapları incelendiğinde, iki temel kategoride farklı yaklaşımların benimsendiği görülmüştür: Bir yanda felsefe ve ahlak bilgisi adı altında sunulan seküler ve akılcı etik anlayışları, diğer yanda ise 1940'ların sonlarına doğru müfredata giren ve doğrudan dini öğretileri temel alan din dersi kitapları.

Felsefe/ahlak kategorisinde yer alan ve genellikle Batılı düşünürlerden (Bergson, Rauh, Descartes) yapılan tercümeleri içeren kitaplarda, ahlakın kaynağı ilahi buyruklar ve dini dogmalar yerine bireysel vicdan, akıl, deneyim, toplumsal ihtiyaçlar ve sezgi gibi seküler temellere dayandırılmıştır. Bergson'un toplumsal baskıya dayalı "statik ahlak" ile içsel bir itki ve yaratıcılığa dayalı "dinamik ahlak" ayrımı, Rauh'un ahlakın deneyime dayandığı ve dini dogmalardan

arındırılması gerektiği yönündeki görüşleri, Descartes'ın aklın tutkular üzerindeki kontrolünü ve rasyonel erdem anlayışını vurgulaması, dönemin laik ve akılcı birey yetiştirme idealiyle örtüşmektedir. Hikmet Bayur'un Babür İmparatoru Ekber Şah'ın dini reformlarını incelediği eseri de dini olayları seküler bir modernleşme ve toplumsal mühendislik çabası olarak yorumlamasıyla bu kategoriye dahil edilebilir. Bu tür eserler, dini referanslardan uzak, eleştirel düşünceyi teşvik eden ve bireysel sorumluluğu ön plana çıkaran bir etik anlayışını öğrencilere sunmayı amaçlamıştır.

Buna karşılık, 1940'ların sonlarında (özellikle 1949 ve 1950) Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan ve doğrudan "Din Dersleri" adını taşıyan kitaplar, geleneksel İslami teolojiye dayalı bir içerik sunmuştur. Bu kitaplarda Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, yaratıcılığı, peygamberlik kavramı, temel ibadetler (namaz, oruç vb.) ve İslami ahlak anlayışı öğretilmiştir. Evrenin ve insanın Allah tarafından yaratıldığı, her şeyin O'nun iradesine ve takdirine bağlı olduğu gibi metafizik kabuller, materyalist ve evrimci dünya görüşüyle temelden bir zıtlık içindedir. Ahlak, Allah'ın emir ve yasaklarına dayandırılmış; iman, şükür, dua, sabır gibi dini erdemler ön plana çıkarılmıştır. Her ne kadar 1950 tarihli bir din dersi kitabında çalışkanlık gibi seküler değerler dini motivasyonlarla harmanlanmaya çalışılmışsa da bu kitapların temel referans noktası teistik bir dünya görüşü ve İslami öğretiler olmuştur.

Bu durum Tek Parti Dönemi'nin sonlarına doğru din eğitime yönelik politikalarda bir değişim veya farklı bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Felsefe/ahlak dersleri aracılığıyla seküler bir etik anlayışı sunulurken, aynı zamanda geleneksel dini değerlerin ve inançların da kontrollü bir şekilde eğitim sistemi içinde yer bulmasına olanak tanınmış olabilir. Bu, laik eğitim sistemi içinde din eğitiminin ayrı bir kulvarda, farklı bir işlevle konumlandırıldığını ve felsefe/ahlak kitaplarındaki seküler ve rasyonel yaklaşımlardan belirgin bir şekilde ayrıştığını ortaya koymaktadır.

Tek Parti Dönemi ders kitapları üzerine yapılan bu inceleme, materyalizm ve evrimci düşüncenin, dönemin eğitim politikaları ve ideolojik hedefleri doğrultusunda farklı derslerde ve farklı zaman dilimlerinde değişken yoğunluk ve biçimlerde yer aldığını göstermiştir. Biyoloji derslerinde biyolojik materyalizm genel kabul görürken, Darwinist evrim teorisinin mekanizmaları ve insan evrimi gibi konular ya eksik bırakılmış ya da zamanla müfredattaki ağırlığı azalmıştır. Tarih derslerinde ise hem materyalist tarih anlayışı hem de insanın biyolojik ve kültürel evrimini içeren evrimci bir bakış açısı özellikle 1930'lu yıllarda oldukça güçlü bir şekilde benimsenmiş, 1940'larda ise bu evrimci perspektif daha çok sosyo-politik ve kültürel ilerleme temasına kaymıştır. Din ve ahlak öğretiminde ise ikili bir yapı gözlemlenmiştir. Bir yanda felsefe ve ahlak dersleri aracılığıyla Batılı, seküler ve akılcı etik anlayışları tanıtılırken dönemin sonlarına doğru geleneksel dini öğretileri temel alan din dersi kitapları da müfredatta yer bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akdağ, H. (2005). **Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarının Muhtevası**, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akın, Gürbüz (2002). “Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk antropolojik çalışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 42 (1-2), 1-2.
- Akün, Ömer Faruk (1998). “Hoca Tahsin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Alkan, Mehmet Öznur (2009). “Osmanlı darwinizmi”, **Cogito**, (60-61).
- Ateş, Kemal (2009). **Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Balcı, Murat (2019). “Tek Parti Dönemi’nde Eğitim Şûralarının Hükümetlerin Eğitim Politikalarına Etkileri”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (Busbed), 9 (17), 143-164.
- Bayraktar, Mehmet (2001). **İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi**, Kitabiyat Yayınları, Ankara.
- Bayraktar, Mehmet (2012). “Cahız ve biyolojik evrimciliğin doğuşu”, (M. Vural, Çev.), **Kader Kelam Araştırmaları Dergisi**, 3(10), 33-35.
- Bilgili, Alper (2018). **Darwin ve Osmanlılar**, Vadi Yayınları, İstanbul.
- Bilim ve Ütopya (2016). “Osmanlı’da evrim”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, 17(269), 22, Sonsöz Gazetecilik ve Matbaacılık, Ankara.
- Biklen, Sari Knopp ve Bogdan, Robert (2007). **A Practical Guide to the Qualitative Dissertation: for Students and Their Advisors in Education, Human Services and Social Science**, Teachers College Press, New York.
- Cansever, Nadir ve Kiriş, Hüseyin Muzaffer (2019). “Osmanlı Devleti’nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (35), 29-51.
- Ceyhan, Cemal Oktay (2009). **Osmanlı’da Darwin ve Darwinizm Kitapları**, Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Coştu, Köksal (2020). “Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları”, **Eskiye**, (40), 129-153.
- Çankaya, Levent (2015). “Ali Sedad’ın Kavâidü’t-Tahavvülât fi Harekâti’z-Zerrât adlı eseri, içeriği ve termodinamik ile ilgili bölümlerinin genel bir değerlendirmesi”, **Dört Öge**, 4 (8).

- Çifçi, Ömer Zühtü ve Ovacık, Zeynep (2015). “Cumhuriyet Dönemi Lise Felsefe Müfredatlarında Din Algısı ve İdeolojik Arka Plan”, **Mütefekkir**, 2 (4), 329-341.
- Demir, Remzi (2007). **Philosophia Ottomanica**, Cilt 3, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Demirel, Adnan (2011). “Antik Yunan’da biyolojik evrim düşüncesi”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, 17 (68), 66-69.
- Deniz, Mehmet (2021). “Tek Partili Dönemde Din Eğitimi”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 8 (2), 195-217.
- Doğan, Aymelek (2006). **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Doğangün, Ayhan (2020). **Betonarme Yapıların Hesap ve Tasarımı**, Birsan Yayınevi, İstanbul.
- Dölen, Emre (1999). “XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı bilimsel literatürü”, **Osmanlı Bilim Dergisi**, 4 (7), 329-341.
- Duman, Emrah Zülfü ve Başerer, Didem (2017). “Cumhuriyet Dönemi Ortaöğretim Mantık Ders Kitaplarında Biyoloji Teorileri ve Pozitivizm Etkileri”, **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 17 (3), 267-286.
- Edwards, Paul (1972). **The Encyclopedia of Philosophy**, Cilt 1-4, ISBN 0-028-94950-1,
- Erdem, Hüsameddin Hıfzı (2005). **Marx Felsefesinin Temel Kavramları ve Tarihsel-Diyalektik Materyalizm**. Birsan Yayınevi, İstanbul.
- Ergün, Ragıp (2023). **Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm**, Mahya Yayıncılık, İstanbul.
- Ermiş, Şerif (2004). **Ahmet Mithat Efendi’nin Niza-i İlm ü Din Eserinde Din Bilim İlişkisi**, Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, İstanbul.
- Ertuğrul, İsmayıl Fenni (1928). **Maddiyun Mezhebinin İzmihlali**, Orhaniye Matbaası, İstanbul.
- Gültekin, Agah (2019). “The fundamental plane of black hole accretion and its use as a black hole-mass estimator”, **The Astrophysical Journal**, 871-875 (1), 80.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1990). “Darülfünun tarihçesine giriş (İlk iki teşebbüs)”, **Belleten**, LIV (210), Ağustos.
- Kara, Hüsne (2017). “Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9 (19), 111-136.
- Kartoğlu, Ümit (1988). **Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı**, Dönem Yayıncılık, Ankara.
- Kılınç, Ulaş (2023). “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Ders Kitaplarındaki Milliyetçi Motiflerin Ulus Devletin İnşasındaki Rolü: 1923-1950 Arası Dönem”, **Universal Journal of History and Culture**, 4 (2), 194-217.

- Kozleme, Ali Osman (2019). “Tek Parti Döneminde Din, Sınıf ve İdeoloji”, **Journal of International Social Research**, 12 (65).
- Krippendorff, Klaus (2004). “Reliability in content analysis: Some common misconceptions and recommendations”, **Human Communication Research**, 30 (3), 411-433.
- Lange, Friedrich Albert ve Arslan, Ahmet (1998). **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi**, Sosyal Yayınlar.
- Lenin, Vladimir İliç (1993). **Materyalizm ve Ampiryokritisizm**, Sol Yayınları, Ankara.
- Mayr, Ernst (2001). **Evrin Nedir?**, Say Yayınları, İstanbul.
- Nairoğlu, Öznur Fatma (2021). **Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Alanı Akademik Çalışmalarında Evrim Teorisi**, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Odabaşı, İsmet Akif (2010). **Maymundan mı Geldik? Darwin Düşmanlığı Tarihinden Bir Yaprak: Suphi Ethem Bey’in Darvenizm Kitabı ve Bir Eleştiri**, Bilim Kitabevi, Ankara.
- Osborn, Henry Fairfield (1896). “From the Greeks to Darwin: An outline of the development of the evolution idea”, 12 (70), 700-778.
- Öktem, Ünal (2011). “Darwin’in evrim kuramının Tanzimat’taki etkileri”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 11 (3), 124-128.
- Önel, Asiye ve Daşcı, Ayşegül Demet (2019). “‘Hayatın Başlangıcı ve Evrim’ ünitesinin Ortaöğretim Biyoloji Programından çıkarılmasına yönelik öğretmen görüşleri: Odak grup görüşmesi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 18 (71), 1195-1214.
- Özbay, Çiğdem (2015). “Mustafa Satı Bey ve biyoloji tarihimizdeki yeri”, **Dört Öge**, 4 (8).
- Özgökman, Fatma (2013). “Yaşamın kökeni, evrim ve tanrı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 54 (2).
- Öztekin, Hacer (2019). “Tek Parti Dönemi çocuk dergilerinde ‘İdeal Türk Çocuğu’nun inşası: Yavrutürk ve Cumhuriyet Çocuğu dergileri üzerine bir inceleme”, **Erciyes İletişim Dergisi**, 6 (2), 1229-1254.
- Öztürk, Cemil (2008). **Tek Parti Döneminde Eğitimde Devlet ve İdeolojinin Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Priest, Stephen (1991). **Theories of the Mind**, Penguin Books, Londra.
- Sartre, Jean-Paul (1998). **Materyalizm ve Devrim**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Sönmez, Savaş; Gümüş, İsmail ve Kurt, Mesut (2012). “Türk eğitim sisteminde evrim”, **Ekev Akademi Dergisi**, 16 (51), 229-246.
- Stalin, Josef (1967). **Diyaletik ve Tarihi Materyalizm**, Cilt 4, Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

- Tombak, Fatma (2024). **Ragıp Ergün, Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm**, Mahya Yayıncılık.
- Topaloğlu, Yunus (2012). **Şemseddin Sami**, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- Toprak, Zafer (2012). **Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, İstanbul.
- Türkmenoğlu, Dursun (2007). "Tek Parti Döneminde ulus inşa politikalarının eğitim boyutu", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, 5 (1), 159-174.
- Yurdakul, Çağla (2018). "Marx'ın tarih anlayışı: Tarihsel materyalizm", **Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, 1 (3), 1-19.

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise öğrenimini Trabzon'da tamamlamıştır. Liseyi, Trabzon Atatürk Anadolu Sağlık Meslek Lisesi'nde okumuştur. 2014-2015 öğretim yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası ilişkiler Bölümünde lisans eğitimine başlamıştır. 2019 yılında bölümünü, onur derecesinde bitirmiştir. 2021 öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitimine başlamıştır. 2025 yılında yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır.

FAZLIOĞLU, bekar olup, iyi derecede İngilizce bilmektedir.